

Ortadoğu Ülkelerinin Dinsel Yapısı

Fuat Aydın

[Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı.]

Özet

Bugün Ortadoğu özellikle, sanayi toplumunun en önemli ihtiyaçları olan fosil yakıtları rezervlerinin önemli bir kısmını kendisinde barındırmaktadır. Bu durum ona, bu coğrafyanın sanayileşmek ve daha ileri bir toplum haline gelmek isteyen, hangi coğrafyadan olursa olsun devletlerin görmezden gelemeyecekleri bir önem kazandırmıştır. Ayrıca Ortadoğu, insanlığın en kadim dinlerinin ki, bir kısmı hala dünya nüfusunun neredeyse yarısı kadarının inancını oluşturmaktadır, doğduğu ve bugün hala varlıklarını devam ettirdiği yerdir. Burası, söz konusu inançların siyasi olayların belirlenmesinde başka yerlerden çok daha önemli rol oynadığı bir bölgedir. Bu yüzden, enerji bağlamında bu bölgeye ilgi duyan insanların, buradaki toplumların dini yapısını görmezden gelmesi mümkün değildir. Bu bağlamda olmak üzere elinizdeki yazı, bölgenin bu dini yapısının haritasını çıkarmaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yahudilik | Yahudiler | Şiiilik | Sünnilik | Kakailer | Sâbiiler | Falaşlar | Samiriler | Süryaniler | Ermeniler

Religious Structure of the Middle Eastern Countries

Abstract

Today middle east has important part of fossil fuel reserves which Industrial societies need. This situation also made middle east crucial in the eye of governments, no matters from which regions wants to make that area industrialize and developed society. Additionally middle east is the region from that most ancient religions, some of these religions compose beliefs which are belong to half of world population, originated and continue their existence nowadays. In this place, these mentioned religions take an important part to determinate at the political acts than other places. Because of that for the people, who are in interested in this area in the contex of energy, is impossible to ignore the religious structure of the mentioned societies. In this regard this paper is trying to map the religious structure of the area.

Keywords: Judaism | Jews | Shiite | Sunnite | Kakais | Sabians | Falashas | Samaratians | Syrians | Armanians

Giriş

Ortadoğu, bugün genel olarak kabul edildiği şekliyle, insanlığın medeni hayata ilk olarak geçtiği (yazının bulunduğu, şehir devletlerinin ortaya çıktığı) yerdir. Ayrıca doğu ve batı arasında geçiş noktası olması bakımından insanlık tarihini değiştiren, dönüştüren olayların vukuu bulunduğu ve kültürel etkileşimlerin yaşandığı (İskender'in doğu seferinin sonucu olarak doğu-batı kültürel karışımını ifade eden Hellenizm'in ortaya çıkması; Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in başlattığı dini hareketlerin buradan dünyanın her yanına yayılması ve bu yayılma sırasında götürülen kültürel unsurların küresel bir dünyaya doğru giden ilk adımları oluşturacak şekilde, gittikleri yerin dünya görüşünü değiştirip dönüştürdüğü) bir bölge olmuştur. Modern dönemle birlikte, sanayileşmenin ihtiyaç duyduğu, onun can damarı olan enerjiiyi oluşturan petrolün ve doğal gazın bilinen dünya rezervlerinin büyük bir kısmını (Petrolün % 65, doğal gaz % 35) kendisinde barındırıyor olması, geçmişte sahip olduğu önemini bugün de artırarak devam ettirmesini sağlamıştır. Siyasi ve medeni özelliklerinin yanı sıra dünyanın üç büyük dinsel geleneğinin burada neşv ü nemâ bulmuş olması onu dinsel açıdan da önemli kılan sebeplerin başında gelmektedir. Bu yüzden de mezkur özellik dikkate alınmaksızın onu anlamak ya da onun geleceği hakkından öndeyilerde bulunmak karanlığa taş atmakla aynı anlama gelecektir.

Bu yazıda Ortadoğu'nun anlaşılmasında önemli bir unsur olan dini yapının, ülke ülke olmak üzere bir dökümü yapılmaya çalışılacaktır. Ülkeler alfabetik sıraya uygun olarak ele alınacak, her bir ülke hakkında genel bir bilgi verildikten sonra orada bulunan dini gruplar sıralanacak; bu dini grupların genel nüfusa oranı, bu ülkedeki tarihleri ve mevcut dini grupların söz konusu dinin hangi mezhebine ya da mezheplerinden hangisinin alt birimine mensup

olduklarına işaret edilecek; bu dinler ve mezhepler hakkında ne olduklarının anlaşılmasına yetecek ölçüde -zira bu dinler ve mezheplerin her biri, hem bu sayıda hem de bundan sonraki sayılarda müstakil olarak ele alınacağından- özet bilgi verilmekle yetinilecektir.

Afganistan

Mısır Medeniyetiyle karşılaştırılabilecek bir geçmişe (arkeolojik çalışmalar MÖ. 50.000'inde insanların yaşadığını ve tarım yapıldığını ortaya çıkarmışlardır¹) sahip olup Avrasya kıtasının ortasında yer alan Afganistan resmi olarak, Afganistan İslam Cumhuriyeti adıyla bilinir. Batısında İran, kuzey batısında Türkmenistan, kuzeyinde Tacikistan ve Özbekistan; kuzey doğusunda Çin ve doğu ve güneyinde Pakistan bulunan Afganistan bu konumuyla güney-merkezi Asya'yı kuzey Avrupa ve Akdeniz'i birbirine bağlayan ticaret yollarının birleştiği bir kavşakta yer alır. Afganistan tarih boyunca, İranlıların, Yunanlıların, Hintlilerin, Sakalar/İskitlerin ve Ak Hunlar olarak bilinen Halaç Türkleri tarafından işgal edilmiştir. Samanilerle başlayan İslam fethi, Gazneli Mahmut tarafından tamamlanmış ve İslam hakimiyeti buraya kalıcı bir şekilde yerleşmiş oldu. Yaşamış olduğu sürekli işgaller ve göçler burada, etnik ve dilsel olarak birbirinden farklı kültürlerin yaşadığı çok kültürlü ve dilli bir yapının ve tarih boyunca farklı medeniyetlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.²

Afganistan kadim zamanlarda farklı dinlere mekan olmuştur. Bunlar içinde bilinen en eskisi, Zerdüşt tarafından kurulan Zerdüştçülüktür. Afganistan Zerdüştçülüğün merkezi haline gelmiştir. Budizm, Hindistan'dan MÖ. üçüncü yüzyıl boyunca Afganistan'a girmiş ve buradaki varlığı ms. birinci ve ikinci yüzyılda en üst düzeye ulaşmıştır. Yedinci yüzyılda İslam'ın Afganistan'da yayılmaya başlamasıyla Budizm'in etkisi azalmış ve XI. yüzyılda Gaznelilerin gelişiyle birlikte de bu etkisini tamamen kaybetmiştir.³

Bugün Afgan halkının % 99'unun inancını oluşturan İslam, Afganistan'a Hz. Osman'ın Basra Valisi Abdurrahman b. Semüre'yi göndermesiyle girmeye başlamış⁴ ve burada hızla yayılmıştır. Bugünkü % 99'luk Müslüman nüfusun % 84 Sünni ve Hanefi'dir. Geri kalan % 14'lük kesimi ise, Şiiğin farklı alt dallarına mensup Müslümanlar oluşturmaktadır. Afganistan Müslümanları arasında tasavvuf da ana din anlayışlarından birini oluşturur. Tasavvuf tarihinin İbrahim b Edhem (ö.161/777), Şakik-i Belhî (ö.164/780 gibi önemli şahsiyetlerinin yanı sıra, Hucvirî'nin (ö.470/1077) *Keşfu'l-mahcûb* ve Hâce Abdullah el-Ensârî'nin *Menâzilü's-sâ'irîn* ve *Tabakâtu's-sûfiyye* gibi önemli metinleri burada kaleme alınmıştır. Tarihte olduğu gibi bugün de Afganistan'da Kâdiriyye, Sühreverdîyye, Çiştîyye ve Nakşibendîyye gibi büyük tarikatların bağlıları vardır ve bu tarikatlar Afgan Müslümanlarının hayatlarını önemli ölçüde etkilemeyi sürdürmektedir.⁵

Sovyetlerin işgali öncesinde Afganistan'da önemli miktarda gayrimüslim bulunmaktaydı. Bunlar içinde 25.000 Hindu, 15.000 Sih ve yaklaşık 2000

(bu sayı, 1948'de 5000 idi) kadar Yahudi yer almaktaydı. Çoğunlukla şehirlerde yaşayan ve ticaretle uğraşan bu gruplardan Hindular ve Sihlerin büyük kısmı 1990larda yaşanan Sivil savaş ve özellikle de Taliban'ın davranışları sonucu ülkeyi terk etti. Taliban sonrası gidenlerden bazıları geri döndü. Bir kısmı İsrail'e ve Amerika'ya göç eden Yahudilerden bugün çok az kişi, hatta bazı kaynaklara göre tek bir kişi bulunmaktadır.⁶

Bahreyn

Bugün Bahreyn Krallığı olarak adlandırılan devlet, 36 adadan oluşan bir adalar topluluğudur. Adını, bu adaların en büyüğü olup "iki deniz" anlamına gelen ve Suudi Arabistan'ın doğu kıyılarına 24, Katar'ın batı kıyısına 28 km. uzaklıktaki Bayreyn'den almaktadır. Bahreyn hakkındaki en eski tarihsel bilgi Amasyalı Coğrafyacı Strabon'a kadar geri gider. Strabon'un burada gördüğü ve Frigyalılara ait olduğu kabul edilen mezar taşları hakkındaki modern tarihlendirme çalışmaları, bölgedeki yerleşimin tarihinin MÖ. 2800-1800e kadar gittiğini ortaya koymuştur.⁷

Bugün 656.397 olan nüfusun % 85=557.937'ini Müslümanlar, %15'ini diğer din mensupları oluşturmaktadır. Bahreyn, İslam'a Hz. Peygamber zamanından girmiştir. 629'da, Mekke'nin fethinden sonra Hz. Peygamber, Alâ b. Abdullah b. İmad el-Hadremi'yi oraya göndermiş, çoğunluğunu Arapların ve İranlıların oluşturduğu ada halkı da İslam'ı kabul etmiştir.⁸ İslam devletinin bir parçası haline gelişi ise Hz. Osman zamanında tamamlanmış⁹ ve İslam'ın doğuyu fethinde önemli bir merkez işlevi görmüştür.

Bahreyn'deki ana dini grubunu oluşturan Müslümanların çoğunluğu İsnâ Aşeriye Şiiliğine mensup olanlar oluşturmaktadır. Buradaki Şiiliğin kökeni Hz. Ali'nin 661'de ve oğlu Hz. Hüseyin'in 670 öldürülmesine kadar geri gider. Bu tarihten itibaren Bahreyn, Şiiliğin bir merkezi haline gelmiştir.

Bahreyn'deki Sünni grup içinde ise, Vahhabiler, İhvanu'l-müslimin ve sufiler yer almaktadır. Bugün ülkede bulunan gayrimüslimleri; burada bulunan Hristiyanlar, Hindular, Budistler gibi yabancılar oluşturmaktadır. Hristiyan gruplardan Roma Katolik, Protestan ve Hint Ortodoks gruplarının kiliseleri bulunmaktadır. Hristiyanlar dışında, yönetici sınıfa yakınlığıyla bilinen Yahudiler vardır. Bunlar dört ailedir ve bir sinagogları ve mezarlıkları vardır.¹⁰

Birleşik Arap Emirlikleri

Doğusunda Umman, güney ve güney Batısında Suudi Arabistan ve kuzeyinde Basra körfeziyle çevrili olan Birleşik Arap Emirlikleri 2 Aralık 1971 yılında kuruldu. Bir federasyon olarak kurulan bu devlet Ebû Zabî, Dübey, Şarika, Acmân, Ümmülkayveyn, Re'sü'l-hayme ve Fuceyre emirliklerinden oluşmaktadır.¹¹

2.445.989 olan nüfusun % 90 Müslümanlar, % 4 de diğer din mensuplarından meydana gelmektedir. % 90lık Müslüman nüfustan % 80'ini Sünni Vahhabiler, % 16sını ise Şiiiler oluşturmaktadır. Bu çoğunluk Sünni/Vahhabi ve Şii grupların yanı sıra Haricilerin bir kolu olan *İbadiler*¹² ve sufi gruplar da bulunmaktadır.¹³

Bugün asıl hakim olduğu yer olan Suudi Arabistan'ın ele alındığı yerde hakkında daha ayrıntılı olarak bilgi verilecek olan Vahhabilik, İbn Teymiyye'nin düşünceleri merkez olmak üzere Muhammed b. Abdulvahhâb tarafından başlatılmış ve on sekizinci yüzyılın ortalarında Arabistan'da yerleşmiş bulunan bir dini ihya hareketidir.

Dinsel bakımdan çoğunluğu oluşturan Vahhabilik devletin resmi dinini oluştursa da, azınlık durumunda bulunan Şiiiler imamlarını kendilerinin belirledikleri camileri olduğu gibi, *matemlerini* icra etmelerinde de herhangi bir sıkıntıya maruz kalmazlar. Ancak devlet, Sünni kesimin olduğu gibi, Şianın da dinsel eylemlerini denetlemektedir.¹⁴

Müslümanlar dışında kalan dini azınlıkları, Hıristiyanlar, Hindular, Sihler oluşturur ve bunların nüfus içindeki oranı % 4 civarındadırlar. Hıristiyan gruplar içinde Roma Katolik, Ortodoks ve Protestanlar bulunur. Bu grupların büyük şehirlerde bulunan toplam 31 kiliseleri vardır. Ebû Zabî'de yoğunlaşan Hindu ve Sih cemaatlerinin mabetleri de buradadır.¹⁵

Irak

Resmi adı el-Cumhuriyyetü'l-İrakiyye olan Irak, güney batı Asya'da yer alır. Doğusunda İran, kuzeyinde Türkiye, batısında Suriye ve Ürdün, güneyinde ise Suudi Arabistan ve Kuveyt yer alır. Fırat ve Dicle nehirlerinin arasında yer aldığı için kadim dönemlerde "iki nehrin arasındaki bölge" anlamına gelen Mezopotamya olarak bilinmekteydi.

Hem bereketli toprakları hem de stratejik öneminden dolayı Irak tarih boyunca birçok istilaya maruz kalmış ve bu yüzden de üzerinde farklı medeniyetlerin neşv ü nema bulmasına tanıklık etmiştir. Sümerlerden başlayarak, Babil, Asur, Med-Pers, Grek, Roma-Bizans ve Sasani medeniyetlerine beşiklik etmiştir. 637'de Müslüman hâkimiyeti altına girmiştir. Emeviler, Abbasiler (750), Moğol İstilasından (1258) sonra, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve on altıncı yüzyıldan yirminci yüzyıla kadar (1533-1918) Osmanlılar'ın hâkimiyeti altında kalmıştır.

Birinci Dünya savaşından sonra İngilizlerin eline geçen bölge, 1920 yılına kadar onların yönetiminde kaldı. Bu tarihten itibaren, Kral Faruk'un yönetiminde milli bir devlet olarak ortaya çıktı. İngilizlerin devam eden mandası, 1932'de sona erdirildi ve Irak bağımsız bir devlet olarak Milletler Cemiyeti'nin bir üyesi haline geldi. 1958'de bir grup askerinin iktidarı ele

geçirmesiyle Krallık sona erdirildi ve cumhuriyet ilan edildi. General Abdulkерim Kasım'ın önderliğinde askerler ve sivillerden oluşan bir hükümet kuruldu. Bu dönemdeki etkin gruplardan biri, pan-arap milliyetçiliğinin bir türü olup, sosyalist unsurlar içeren Baasçılar'dı. 17 Temmuz 1968'de General Ahmed Hasan el-Bekrî başkanlığında bir grup Baasçı subay darbe düzenledi ve yönetimi ele geçirdi. 1979'da Hasan el-Bekrî yerini, Baas Partisi içinde hakimiyet ele geçiren Saddam Hüseyin'e bıraktı. İran-İrak savaşı, Kuveyt'in işgali ve Kuzey Iraktaki Kürtlere yönelik katliamların yaşandığı Saddam dönemi, Amerika Birleşik Devletlerinin başkanlığında oluşturulan koalisyon güçleri tarafından Atom Bombası imal etmek üzere olduğu gibi gerekçelerle 20 Mart 2003'de işgali ve Saddam Hüseyin'in idam edilmesiyle sona erdi.¹⁶

MÖ. 5000lere kadar uzanan bir tarihe sahip olmakla birlikte bugün varlığını devam ettiren dinlerin en eskisinin tarihini MÖ. beşinci yüzyıla kadar götürmenin mümkün olduğu Irak, dünyanın önemli ve kadim dini gruplarına ev sahipliği yapmaktadır. Bunlardan en büyük dini grubu, % 95'lik oranla Müslümanlar oluşturmaktadır. Onları, % 3-4'lük bir oranla Hıristiyanlar takip etmektedir. Müslümanlar ve Hıristiyanların yanı sıra onlarla kıyaslandığında sayı bakımından daha az olan gayrimüslim gruplar Mandaenler, Yahudiler ve daha az oranda olmak üzere, Kızılbaşlar ismiyle anılan ve Alevi Bektaşî grup içinde yer alan Heterodoks İslami gruplar diye adlandırılan Yezidiler, Kakailer, Ehlihaklar;¹⁷ Aliilahiler, Şebekler, Sarliler, Mevaliler ve Bacvanlar da bulunmaktadır.

Müslümanlar

I. Şiiiler

Müslümanlar için çoğunluğu % 55'le Şii Arap Müslümanlar oluşturmaktadır. Sünni kabilelerin gruplar halinde Şiiiliğe geçtikleri on dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başına kadar ağırlıklı olarak Irak halkı Sünni İslam'a bağlıydı. 1722'de İsfahan'ın Sünni Afganlılar tarafından ele geçirilmesi ve Nadir Şah'ın Şii-Sünni yaklaşmasını sağlamak amacıyla İran'daki Şii vakıflarının büyük bir kısmını istimlak etme teşebbüsleri İran Şii ulemasının 1722-1763 arasında Irak'a kaçmasına yol açtı. Bu kaçışın bir sonucu, Şii ulema merkezinin önce Kerbela'ya daha sonra Necef'e kayması oldu. Şii ulemanın gayretleriyle bu tarihten sonra Sünni ulemanın etkisi ve hâkimiyete azalmış ve Irak Şiiiliğinin ağırlıklı bulunduğu bir İslam ülkesi haline gelmiştir.¹⁸

Bugün Şiiiliğin en önemli mekânları olarak kabul edilen Necef, Kerbela, Kazimeyn ve Samarra'nın Irak'ta bulunması onu Şii dünyanın vazgeçilmez bir ziyaret yeri haline getirmiştir. Necef, Şiiiler için önemli bir ziyaret mahalli olan Hz. Ali'nin mezarının bulunduğu yerdir. Burada bulunan Vadiu's-selâm Şiiiler arasında gömülmek istenilen önemli mezarlardan biridir. Bağdat'tan beş kilometre uzaklıkta bulunan Kerbela, Hz. Hüseyin'in şehit edildiği ve meza-

rının bulunduğu yerdir. Ayrıca burada Hz. Hüseyin'in üvey kardeşi Abbas'ın da mezarı da yer alır. Bu özelliğinden dolayı Kerbela Mezarlığı, Vadiü'l-imam, Vadiü's-selâm'dan sonra Şiilikteki ikinci önemli mezarlıktır.¹⁹

Kazimeyn önemini, on iki imamdan yedincisi Musa Kazım ve dokuzuncu imam olan Mahmud el-Cevvâd'ın mezarlarının burada olmasından alır. Samarra'nın ki ise, onuncu ve on birinci imamların, Ali el-Hâdî ve oğlu Hasan el-Askerî'nin mezarlarını barındırmasından ve ayrıca gaip imam olup gelmesi beklenen mehdî (el-mehdiyyü'l-muntazar) olarak kabul edilen Muhammed el-Mehdî'nin doğum yeri olmasından kaynaklanır.²⁰

II. Sünniler

İkinci Müslüman grubu Arap Sünniler oluşturmaktadır ve bunların oranı % 40'tır. Hz. Ali ve oğullarının acı kaderlerinin yaşandığı yer olmasına rağmen Irak'ta, yukarıda ifade edildiği gibi on dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başına kadar Sünnilik hâkimiyetini sürdürmüş ancak bu tarihten itibaren çoğunluk Şiiilerin eline geçmiştir. Irak'ın Şiiiler açısından önemli kabul edilen şehirleri Sünniler için de aynı derecede olmasa da önemli mekânlardır.

Yukarıda zikredilen Irak'taki Şii ve Sünni Müslümanların oranları herkes tarafından kabul edilmiş oranlar değildir. Farklı kaynaklar farklı oranlar verdikleri gibi;²¹ Sünni Araplar tarafından büyük çoğunluğunu Sünniliğe bağlı olduğu Kürtlerin ve Türkmenlerin bu gruba dâhil edilmediklerini ve onların dâhil edilmesiyle de bu oranın değişeceğini ileri sürerler.²²

Hristiyanlar

Irak'taki varlıkları iki bin yıla aşan bir tarihe sahip olan Hristiyanlığın buradaki mezheplerinin toplam nüfus içindeki yeri, daha önce zikredildiği üzere % 3-4 civarındadır.²³ Devletin resmi olarak tanıdığı Hristiyan mezhepleri on dört ve bunların % 3-4 içindeki oranları da şöyledir: Keldani (390.3), Asuri (Nesturi) (87.7), Süryani Ortodoks (37.9), Süryani Katolik (55.5), Ermeni Katolik (5.5), Ermeni Ortodoks (25.0), Grek Ortodoks (0.8), Grek Katolik, Kıpti (1.8), Roma Katolik (5.2), Yedinci Gün Adventistleri, Uusal Evangelik Protestanlık (% 5.8).²⁴

Görüldüğü üzere bunlar içinde en büyük nüfusa sahip olanlar Keldani Hristiyanlardır. On altıncı yüzyılda Nesturiler arasındaki Patrik seçme sürecinde yaşanan olaylar sonunda, Roma'nın desteğiyle Musul Patriği olduğu ilan (20 Şubat 1553) Yuhanna Sulaka'ya tabi olanları ifade etmek için, yani Roma ibadet usulünü seçenleri (birazdan kendilerinden söz edilecek olan) eski Nesturi geleneğinde kalanlardan ayırmak için kullanılan bir isimdir.²⁵ Bugün dünyada 1.500 000 kadar olan Keldanilerin büyük kısmı Irakta yaşamaktadır.²⁶

Doğu Süryani Kilisesi olarak da adlandırılan Nesturiler, V. yüzyılda İskenderiye ve Antakya yorum okulları tarafından Hz. İsa'daki tanrısalılık ve insanlık durumunun mahiyeti üzerindeki tartışmalarda; bu iki özün karışmadan birlikte bulunduğunu savunduğu ve bunun Ortodoks anlayışa aykırı olduğu gerekçesiyle aforoz edilen ve bulunduğu İstanbul Patrikliğinden alınan Nestorius'un takipçileridir.²⁷ Roma topraklarında hemen hemen hiçbir takipçisi kalmayan Nesturilik İran'ın davetiyle burada bir patriklik merkezi kurulmuştur. İran'ın koruması altında gelişen bu grup Çin'e varıncaya kadar bütün Asya'da ciddi misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuştur. Ancak İslam'ın doğuşu ve Asya'ya yayılmasının bir sonucu olarak gerileyerek ilk hareket merkezine geri dönmüş ve zamanla da bugünkü halini almıştır.²⁸

Suriye'deki bir grup Hıristiyan, hem Hz. İsa'da iki tabiatın yan yana karışmadan bulunduğunu kabul eden hem de (ilahi ve beşeri tabiatın birleştiğini ve tek tabiatın, ilahi tabiatın hakim olduğunu kabul eden) monofizitizmi reddeden 451 Kadıköy Konsil'i kararlarını kabul etmeyerek ayrıldılar. İki tabiatın tek bir şahısta, ayrı olmaksızın, karışmaksızın ve değişmeksizin birleştiğini kabul eden²⁹ bu Kilisenin teşekkül etmesindeki öneminden dolayı, Yakub Baradaeus izafeten Yakubilik de denilmektedir. Ancak onlar kurulumcuları olarak Havari Petrus'u kabul ettiklerinden Yakubiler adlandırmasından hoşlanmazlar. Kendilerini bu grup içinden ayrılarak Katolik inanç ve ibadet usullerini kabul edenlerden (Süryani Katolik Kilisesi'nden) ayırt etmek için Süryani Ortodoks Kilisesi ismini 2000'den beri kullanmaktadırlar. Patriklik merkezi Antakya olsa da, daha çok Mardin'deki Deyrû'z-Zaferân manastırı Patriklerinin ikamet yeri olmuştur.³⁰

Irak'taki varlıkları geç Babil döneminde belgelenmekle birlikte bugünkü Ermenilerin Irak'taki kökleri genel olarak Şah Abbas'ın zamanına kadar geri götürülür. Şah Abbas 1604'de Ermenileri İran'da zorla iskan ettirmiştir. Daha sonra bunların bir kısmı yerleşmek amacıyla Irak'a göç etmiştir.³¹

Ermenilerin Hıristiyan oluşu, 302 yılında Aziz Gregoir'in aracılığıyla Kral III. Tridates'in zamanında gerçekleşmiştir. Bu kral zamanında Ermeniler toplu olarak Hıristiyanlığa geçmişlerdir. 322'de devlet dini olan Hıristiyanlık aynı zamanda, Ermeniler için ulusal bir kimliğin inşasında önemli bir fonksiyon icra etmiştir. Bu yüzden Ermenilik hem bir inanç biçimi hem de etnik bir yapıyı ifade eder/etmek için kullanılır. 451 Kadıköy kararlarını kabul etmeyerek monofizit görüşü devam ettirmiştir. Bu cemaat içindeki Katolik misyonerlerin faaliyetleri sonucunda on sekizinci yüzyıldan itibaren Roma'daki Patriği manevi lider olarak tanıyan Katolik Ermeni Cemaati/Kilisesi ortaya çıkmış ve bugüne kadar varlığını devam ettirmiştir.³²

Grek/Yunan Ortodoks kilisesi, otosefal (iç işlerinde yönetim açısından müstakil, bağımsız olan) Ortodoks Kiliselerden biridir. 1054'deki Doğu-Batı ayrılığı sırasında İstanbul Patrikliğine bağlı kalan Ortodoks Yunan Kilisesi 1833'de bağımsızlığını ilan etti. İstanbul Patrikliğine bağlılığı sürmekte olan

Ortodoks Yunan Kilisesi, Atina'da ikamet eden bütün Yunanistan Piskoposunun başında bulunduğu bir Kutsal Sinod tarafından yönetilir. Doktrin bakımından Ortodoks Kilisesinin inançlarını paylaşan ve ibadet tarzı olarak ise Bizans ibadet tarzını devam ettiren Ortodoks Yunan kilisesinde çok ciddi bir manastır hayatı vardır.³³ Tarihi çok daha eskilere giden, Katolik ve Ortodoks ayrılığını gidermeye yönelik çabaların bir parçası olarak on dokuzuncu yüzyılın başından itibaren doğu kiliseleri içinde yoğunlaşan Katolik misyonerliğin bir sonucu olarak Ortodoks Yunan Kilisesi içinden, aynı özellikleri devam ettiren ancak yönetsel anlamda Roma'daki papaya bağlı bir Katolik Yunan/Grek Kilisesi ortaya çıkmıştır. Irak'taki Yunan Katolik Cemaati bu grubun bir parçasını oluşturmaktadır.³⁴

Yahudiler

Bugün nüfusun % 1'i içinde yer alan ve birkaç (7-8) kişiyi geçmeyen Yahudiliğin Iraktaki tarihi, buradaki mevcut dinlerin en eskisi olduğu gibi, Irak aynı zamanda en kadim Yahudi diaspora bölgesidir. Babil Kralı Nebukadnezar'ın Yahuda ülkesini işgalinin arkasından buradaki Yahudilerin büyük bir kısmını bugün, Irak bölgesiyle özdeşleştirilen Babil'e götürmüştür (MÖ. 586).³⁵ MÖ. 537 yılında Pers kralı Cyrius, Babil'i ele geçirince Yahudilerin ülkelerine geri dönmesine izin vermiş; Yahudilerin büyük bir kısmı dönmüş olsa da geri kalanları burada yaşamayı sürdürmüşlerdir. Yahudilerin Babil sürgünü dönemi, sürgün sonrası Yahudiliğin şekillenmesinde çok önemli bir yere sahiptir. Bugün Yahudilikte yer alan melek isimleri, ölümden sonraki hayata dair açık atıflar vs. tamamen Babil sürgünü sonrası ortaya çıkan/belirgin hale gelen anlayışlardır. Filistin'deki Yahudi toplumunun derlenip toparlanmasında ve kutsal metnin bugünkü haline gelişinde önemli bir rol oynayan Ezra Babil'den gelen önemli bir Yahudi din alimidir. Yahudi hayatının en belirleyici unsuru olan Talmud'tan *Babil Talmudu/Talmudu Bavli* olarak bilineni buradaki Yahudi alimler tarafından kaleme alınmıştır. İslam'ın hakimiyetini kurduğu dönem ve daha sonrasında da Babil, Yahudiliğin önemli bir merkezi olmayı sürdürmüştür. 1947'de 117.000 kişiyle nüfusun % 2.6'sını oluşturan Yahudilerin, İsrail devletinin 1948'deki kuruluşundan ve özellikle 1967'deki savaş sonrası ve sonrasında kendilerine yönelik düşmanlığın artması üzerine % 85'i Irak'ı terk ederek İsrail'e göç etmiştir. Yedi-sekiz kişisinin Bağdat'ta yaşadığı Irak'taki bugünkü Yahudi nüfusunun, 100 kadar olduğu ifade edilmektedir.³⁶

Mandeanlar/Sâbiler

Kadim dönemlerde yaygın olarak bulunmalarına rağmen bugün varlığını devam ettiren yegâne gnostik cemaat, Irak'ın güney doğu ve güney batısında yaşamakta olan Mandeanelerdir. Sayıları 20.000 kadar olan bu cemaatin asıl olarak yaşadığı şehir Nasıriyye'dir. Kur'an'da zikredilen Sâbiiler oldukları kabul edilen bu cemaatin inancında Hz. Yahya önemli bir yer tutar. Hz. İsa ise,

Hıristiyanlıktaki ve İslam'daki saygın yerine karşı onlar tarafından sahte bir peygamber olarak kabul edilir³⁷.

Yukarıda Irak'daki bu gayrimüslimlerin yanı sıra İslami kökenli, Yezidiler, Kakailer³⁸, Ehlihaklar³⁹, Aliilahiler, Şebekler, Sarliler, Mevaliler, ve Bacvanlar gibi Müslüman heterodoks grupların bulunduğundan söz etmiştik. Bunlardan Yezidiler dışındakiler Alevi-Bektaşî geleneğini farklı şekillerde olmak üzere devam ettiren gruplardır. Burada söz konusu heterodoks grupların hepsi hakkında değil fakat, ayrı bir grup oluşturan Yezidiler ve Alevi-Bektaşî geleneğinin devam ettirenlerden de, ülkemizde fazla bilinmeyen Şebekler hakkında bilgi vermekle yetinilecektir⁴⁰.

Yezidiler

Irak'taki dini gruplardan Müslümanlar dışında en yoğun olanlardan birisini oluşturan Yezidiler hakkındaki bilgiler on dokuzuncu yüzyıldan itibaren artmaya başlamıştır. Kendileri, bütün dinlerin var olduğundan önceye, Adem'e kadar uzanan bir dine sahip olduklarını ileri sürerler. Ancak bugün genel olarak, en önemli kutsal metinleri kabul edilen *Mushaf-ı Reş* ve *Kitab-ı Cilve*'nin Arapça olması da göz önünde bulundurularak önemli bir Sünni sufi alim olan ve Emevi soyundan gelen Şeyh Adiy b. Müsafir'e (ö. 557/1162) izafe edilen, Laleş merkezli Adeviyye tarikatının sonraki dönemlerinde, çevrede bulunan farklı inanç gruplarına mensup insanların tarikata dahil olmaları sonucunda ve kendi içinde geçirdiği dönüşümler neticesinde ortaya çıkan, senkretik bir inanç grubu olduğu kabul edilmektedir. Muaviye'nin oğlu Yezid'e aşırı sevgilerinden ve onu insan üstü bir konuma yükseltmelerinden dolayı adına izafetle tanınmaları da, melek-i tavus olarak adlandırdıkları Şeytan'a olan saygıları ve tapınmalarından dolayı şeytana tapınanlar (abede-i şeytan) olarak da bilinirler.

Yezidiliğin senkretik bir inanç oluşu, ibadetleri, ayinleri ve inanç esasları dikkate alındığında, Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam, Zerdüştlük, Maniheizm ve Şamani unsurlar taşınmasında açıkça görülür: Tanrı ve Melek-i Tavus şeklindeki ikili tanrı anlayışı, tenasüh ve ruh göçü inancı, cenaze törenleri dahil dini ayinleri, vaftiz, nikahta ekmek ve şarap ayini, evlilikte kilisenin ziyaret edilmesi, sünnet, kurban, hac, oruç, namaz ibadetlerinin bulunması bu karmaşık, senkretik yapının en önemli göstergeleridir⁴¹.

İbadet dilleri Kürtçe (Kurmanci) ve inananlarının büyük kısmının Kürtlerden oluşmasından dolayı, bazı Kürtler tarafından Kürtlerin asıl dinlerinin Yezidilik olduğunun ileri sürülmesine yol açmıştır. Ancak hem ana kaynaklarının Arapça olması hem de farklı etnik kökenden olan inananlarının bulunmasından dolayı, bu yaklaşım yaygın kabul gören bir görüş olmamış gibi görünmektedir.

Şeyh Adiy b. Müsafir'in tebliğ faaliyeti yapmak için geldiği, ömrünün büyük bir kısmını geçirdiği, öldüğü ve mezarının bulunduğu Laleş Yezidilerin en kutsal mekanı ve hac yeridir. Musul'un 80 km batısında ve Suriye sınırında bulunan Sincan Dağı ve Musul'un kuzey doğusunda bulunan Seyhan, Yezidilerin en yoğun olarak yaşadıkları yerlerdir. Ana vatanları Musul civarı olmakla birlikte, bugün dünyanın farklı yerlerinde: Suriye, Türkiye, İran, Gürcistan, Ermenistan ve Almanya'da yaşamaktadırlar⁴².

Şebekler

Ahmed Hamdi es-Sarraf'ın *eş-Şebek min firâki'l-ğûlati fi'l-Irak*, adlı kitabı çıkıncaya kadar Şebekler hakkındaki bilgiler hem az hem de oldukça tartışmaya açıktılar. Şebeklerden ilk olarak bahseden, Anastas Mari Kiremlî'dir. Ona göre bu grup Kürt kökenlidir. İslam Ansiklopedisine yazdığı maddede Minorsky de, Kiremlî'nin konuyla ilgili görüşünü tekrarlar⁴³. Abdulmunim el-Ğulamî'ye göre ise, Fars; Sarrafa'a göre ise Şebekler Türkmen kökenlidirler⁴⁴.

Şebek köylerinin büyük kısmı itibariyle konuştukları dil Türkçedir. Saraff'ın verdiği Şebeklerin yaşadıkları otuz dört köyden, yirmi üçü Türkçe, sekizi Arapça ve üç tanesi de Kürtçe konuşmaktadır. Ancak ağırlıklı konuşulan dil Türkçe olmakla birlikte, bu dilin içinde Farsça, Arapça ve Kürtçe kelimeler de bulunmaktadır⁴⁵.

Hem Sarraf, hem Sarraf'ı kaynak olarak kullanan Moosa ve Taşğın'ın Türkmen ve Anadolu kökenli olup Bektaşî ve Kızılbaş geleneğinin bir parçası olarak kabul edilen bu grup, Musul'un doğusunda Telkeyf ve Hamdaniyye kazalarına bağlı olan köyler de ikamet etmektedir. Bu köylerde yaşayan Şebeklerin bugün büyük bir kısmı hem Osmanlı'nın son döneminde hem de Saddam zamanındaki Sünnileştirme ve 1950'li yıllardan itibaren de Şii ulemanın Şiileştirme faaliyetlerinin bir sonucu olarak Sünnî ve Şii mezhebine bağlı olmakla birlikte; şebek ismi bu iki gruptan daha ziyade Bektaşî-Kızılbaş Şebekler için kullanılmaktadır.

Türkmen kökenli olduğu kabul edilen bu insanların kim oldukları ne zamandan beri burada buldukları meselesiyle ilgili olarak Moosa onların, Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail arasında yaşanan Çaldıran savaşında (1514), Şah İsmail'e yardım etmek amacıyla Anadolu'dan gelen, Şah İsmail'in yenilmesi üzerine geriye dönemeyip buraya yerleşen Kızılbaş Türkmenler olduklarını, söyler. Bunun böyle olduğunu Taşğın'ın Osmanlı Arşivlerinden Şebeklerle ilgili verdiği belgelerin 1520'lerden sonrasına ait olması ve Şebeklerin referans aldıkları kitapların (*Buyruk* ya da *Menâkîp*; Nesîmî, Fuzulî, Seyyid Nizam, Sadi, Kamerî gibilerinin Divanlarının) Türkçe kaleme alınmış oldukları gerçeği de teyit eder görünmektedir⁴⁶.

Şebeklerin inançlarının ve uygulamalarının Bektaşîler ve Kızılbaşlarınkiyle küçük farklılıklar olsa da benzerlik göstermiş olması onların Bektaşîler

ve Kızılbaşlarla olan güçlü bağlarının, dolayısıyla da köken birliğinin olduğunu gösterir. Şebekler, Hz. Peygamber'in ailesine yani, Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hüseyin'e ve bütün imamlara saygı gösterirler. Hz. Ali'yi ilahlaştırdıklarını reddetmekle birlikte, duaları ve ilahilerinde bu özellikler yoğun bir şekilde bulunur. Bektaşiler ve Kızılbaşlar gibi ibadetlere karşı genel bir ilgisizlik gösterirler. Şarap içer, namaz kılmaz, ramazanda oruç tutmaz ve hacca gitmezler. Dini şahsiyetlerinde hiyerarşik bir yapı bulunur ve bu yapı Türkiye'deki Alevi Bektaşilerinkiyle aynıdır: Mürşit/Pir-i evvel, Baba/Şeyh, Rehber, Mürit/Tâlib, Çerağcı, Süpürgeci, Saka⁴⁷ gibi.

İran

Bir güney batı Asya ülkesi olan ve doğuda Afganistan ve Pakistan, güneyde Fars Körfezi ve Oman Körfezi; batıda Irak ve Türkiye, kuzeyde Ermenistan, Azerbaycan, Hazar Denizi ve Türkmenistan'la çevrili olan İran 1979 yılında İmam Humeyni önderliğinde gerçekleştiren İslami devrimden sonra İran İslam Cumhuriyeti olarak adlandırılmaktadır⁴⁸.

Kadim bir geçmişe sahip olan ve bugün İran olarak adlandırılan bölgenin sakinleri olarak İranlılardan bahseden en eski kaynak, MÖ. IX. yüzyıla tarihlenen Asurlularına ait bir kaynaktır. İran, Perslerin bu bölgeye yerleşmelerinden sonra MÖ. V. yüzyıla kadar Medler'in hakimiyeti altında kalmıştır. İskender'in MÖ. 331'de Ninova'da Darius'u yenmesine kadar Ahemenî imparatorluğu iktidarda olmuştur. İskender'in vefatından sonra İran, Darius'u yenen İskender'in komutanlarından Selevkos'un payına düştü ve Part İmparatorluğunun kurulduğu MÖ. 250' yılına kadar Selevkosların hakimiyetinde kaldı. Partlar'ın Roma imparatorluğu tarafından yıkılmasından (MS. 224) sonra, bir ateşkede muhafızı olan Sasan'ın kurduğu (MS. 226) ve kendi adıyla, Sasaneler olarak adlandırılan Pers imparatorluğu, son imparator III. Yezdicerd'in ms. 651'deki vefatıyla tamamen Müslümanların hakimiyeti altına geçti. Emeviler ve Abbasiler devletlerinin, Abbasilerin zayıflamaya başlamasıyla Tâhiriler, Saffârililer, Sâmânîler ve Buveyhiler gibi hanedanların; Gaznelilerin Abbasilerin hakimiyetine son verdikten sonra Selçuklular tarafından Gaznelilerin yenilgiye uğratılmasıyla Selçukluların yönetimi altına girdi. İlhanlıların, Timur'un ölümünden sonra Karakoyunlular, Akkoyunlular ve xvi. yüzyılda kurulan Safeviler, on sekizinci yüzyıla kadar hakimiyetlerini sürdürdüler. Onların yıkılmasıyla yerlerine Nadir Şah, on sekizinci yüzyılın sonundan yirminci yüzyılın başına kadar da Kaçar Hanedanlığı İran'ı yönetti. 1925 yılında Rıza Şah Pevlevi'nin kendisini şah ilan etmesiyle Kaçarlar dönemi sona erdi ve Pevleviler dönemi başladı. Pevleviler dönemi de, yukarıda zikredildiği üzere 1979'daki İran İslam devrimiyle sona ermiş oldu⁴⁹.

Bugün 70.5 milyon olan İran nüfusunun % 89-91'i Şii, % 9-7.8'i Sünni Müslümanlardan ve geri kalan % 1.2 ise Hıristiyan (toplam 300.000), Yahudi (30.000), Zerdüş (Yezd) ve Babâilik (300-350.00) mensuplarıyla diğer dini

azınlıklar olan Ortodoks Gürcüler, Ermeniler (İsfahan), Hindular, Keldaniler, Yezidiler, Ehl-i Hakk/Yarsanlar ve Mandeaneler/Sabiiler oluşturmaktadır. Bunlardan aşağıda haklarında kısa da olsa bilgi vereceğimiz dört grup yani, Hıristiyanlık, Yahudilik ve Zerdüştlük İslam hukukuna göre ehl-i kitap sayıldığından devlet tarafından resmi olarak tanınmış dini grupları oluştururlar ve bunların kendilerin mecliste temsil etme hakları vardır⁵⁰.

Müslümanlar

İslam'ın yedinci yüzyılda İran'a girişinden itibaren, Şii hanedanları, hatta bu hanedanların en güçlüsü olan Buveyhi Hanedanlığı (945-1055) tarafından yönetildiği zaman da dahil Şiilik burada azınlığın inancı olmuştur. On altıncı yüzyıldan itibaren Safevi Hanedanlığı'nın kuruluşundan itibaren Şiilik resmi dini mezhep olarak kabul edildiği gibi aynı zamanda bu mezhebe mensup olmak da teşvik edilmiştir. Safevilerin koruması altında Şii geleneği geliştirmeye yönelik sistematik bir faaliyet başlamıştır. Safevi kralları Irak'tan ve Lübnan'dan Şii ulamayı buraya davet etmiş ve yeni gelen bu Şii ulema da krallığın başkenti olan İsfahan'da dini eğitim merkezleri açmışlardır. Burada ana felsefi bir okul ortaya çıktığı gibi, imamların sözlerinin derlenmeleri (hadisler) kadar Şii teolojinin ana kaynakları da burada telif edilmiştir⁵¹. Birkaç alt mezhebe ayrılan Şiiliğin İran'da hakim olanı On iki imam Şiiliğidir. İran Şiiliğinin resmi mezhep olarak kabul edildiği tek yerdir⁵².

Şiiler dışındaki dini gruplar devletin dini azınlık olarak kabul ettiği grupları oluştururlar. Bunlar Sünniler, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Zerdüştilerdir. Babailer devlet tarafından aşağıda zikredilecek birtakım gerekçelerden dolayı resmi olarak dini azınlık olarak kabul edilmezler. Kürtlerin büyük kısmı (Kürdistan), Belüciler (Sistan ve Belücistan) ve Türkmenlerin hemen hemen tamamı ve Arapların küçük bir kısmı Sünni'dirler. 1911 ve 1979 İran Anayasası dört Sünni fıkıh okulunu meşru ve geçerli kabul eder ve Hanefi mezhebine bağlı Sünni Müslümanların ibadetlerini bunlara uygun olarak icra etme haklarını kabul eder⁵³.

Hıristiyanlar

İran'da resmi olarak kabul edilmiş dini gruplardan, toplam sayı bakımından en fazla olanını Hıristiyanlar oluşturmaktadır. Medler ve Partların Hıristiyanlığından dolayısıyla da İran'da Hıristiyanlığın varlığından söz eden ilk metin ms. 80 yıllarda yazıldığı kabul edilen *Resullerin İşleri*'dir (2/9). 313'de Konstantin tarafından Hıristiyanlığın, Roma imparatorluğunda diğer dinlerle eşit haklara sahip olduğunun ilan edildiği Milan Fermanı'ndan sonra II. Şapur, ülkesindeki Hıristiyanların sadakatsizliğinden korktuğu için onları çifte vergiye tabii tuttuğu gibi, III. Hüzmüz'ün döneminde de ciddi takibatlara maruz bırakılmışlardır. 381'deki Efes Konsil'inde Nesturilerin aforoz edilmesin-

den sonra İran onları ülkesine davet etmiş ve Ctesifon Nesturilerin patriklik merkezi olmuş ve Hıristiyanlığın Çin'e kadar yayılmasında önemli görevler icra etmiştir. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi, İslam'ın yayılışıyla tekrar başladığı konuma geri dönmüştür.

Hıristiyanlar bütün ülkede yayılmış bir şekilde bulunmakla birlikte yoğun olarak İsfahan, Tahran, Urmiya, Tebriz ve Ahvaz'da bulunmaktadır. Toplam resmi olarak kayıtlı 73 kiliseye bağlı 300.000 Hıristiyan bulunmaktadır. Hıristiyanlar içinde en fazla olan 110.000-250.000 arasındaki sayılarıyla Ermeni Kilisesi mensuplarıdır. Bu sayı devrim öncesinde daha fazla (yaklaşık 1.000.000) olmasına rağmen, devrim sonrasındaki göçlerden dolayı azalmıştır. Doğu Süryaniliğine yani Nesturiliği mensup olanların sayısı yaklaşık olarak 11.000'dir. Keldani Katolik kilisesine mensup olanlar sayısı ise, 7.000'dir. Protestan, Evanjelik ve daha küçük kiliselere mensup Hıristiyanların sayısı da 7.000 ile 15.000 arasındadır⁵⁴.

Burada zikredilen sayılardan da anlaşılacağı üzere, İran'daki Hıristiyan nüfusun en önemli kısmını Ermeniler oluşturmaktadır. Ermenilerin İran'daki varlıkları, Safavi kralı Şah Abbas'ın siyasi ve ekonomik gerekçelerle Ermenistan'dan İran'a önemli sayıda Ermenileri naklettiği hicri yedinci yüzyıla (1064) kadar geri gitmektedir⁵⁵.

Yahudiler

538'de İran Kralı Cyrius'un Babillileri yenip Yahudilerden isteyenlerin ülkelerine geri dönmesi emrini verdiği zamandan itibaren İran'da Yahudiler var olmayı sürdürmüştür. Yahudilerin buradaki hayatlarına dair ifadeler, sürgün sonrası kaleme alındığı kabul edilen Yahudi kutsal kitapları olan İşaya, Daniel, Ezra, Nehemya, Tarihler ve Ester kitaplarında yer almaktadır. İran'da *Kalimi*, Yahudi, İsrail ve Yood ya da Yohood şeklinde adlandırılan Yahudiler bugünkü nüfusları yaklaşık 30.000 civarında olup, özellikle Tahran (25.000) Şiraz (3.000), İsfahan'da (1500) ve geri kalanları ise farklı şehirlerde yaşamaktadırlar⁵⁶.

Zerdüştlük

Yukarıda zikredilen bir anlamda İran topraklarında ortaya çıkmış olmayıp sonradan oraya gelen dinlerin yanı sıra bizatihi bu topraklarda doğan ve dünyanın farklı yerlerine yayılan dinler de vardır. Zerdüştlük, Maniheizm ve Mazdekizm ve Bahailik İran kökenli olmakla birlikte bunlardan hala İran'da var olmaya devam edenler Bahailik ve Zerdüştlüktür. Kurucu peygamberine izafetle Zerdüştlük denilen dinin kurucusu kabul edilen Zerdüş, kuzey İran doğumludur ve MÖ. 600⁵⁷ yılları arasında yaşamıştır. Kral Viştaspa'nın mesajını kabul etmesiyle onun koruması altında tebliğini icra eden Zerdüş, dünyanın Ahura Mazda (yaratıcı, iyi ruh) ve Angri Mainyu (şeytan, kötü

ilke) arasındaki bir savaş olduğuna inanır. İnsanların kararlarını vererek bu iki taraftan birinde yer alacaklardır. Dünyanın bilinen en eski düalist sistemi olarak kabul edilmekle birlikte, bu düalizm sonsuz olmayıp dünyanın sonunda Ahura Mazda'nın mutlak hakim haline gelmesiyle sona erecektir. Zerdüştlüğün kutsal kitap külliyatı *Avesta* içindeki *Gatalar* kısmı genel olarak Zerdüş'tün kendisine ait olduğu kabul edilir. Cennet-cehennem, sırat köprüsü, nihai yargı, melek inancı ve Mesih beklentisi (Saoşyant) gibi inançları olan Zerdüştlük bu özellikleriyle Semitik/İbrahimi dinler denilen dinlerin inanç esaslarını kendisinde barındıran en eski dinlerden biridir⁵⁸.

Ahemeniler, Partlar ve Sasaniler döneminde devletin resmi dini olarak kabul edilmiş olan Zerdüştlük 642'deki İslam fethinden sonra ehl-i kitap kategorisine dahil edildiği gibi, bu uygulamanın bir devamı olmak üzere, bugün İran'da resmi olarak kabul edilen dört dini azınlıktan birisini oluşturur. Yirmi birinci yüzyılın başında İran'daki toplum nüfusları 28.000 kadardır⁵⁹. Yoğun olarak ibadet yerlerinin bulunduğu Tahran, Yezd, Kirman, İsfahan, Şiraz, Zahadan ve Ahvaz'da bulunan Zerdüştlere en kutsal kabul ettikleri mabetleri, Ateş-i Behram Yezd'de bulunur. Zerdüştlük İran'ın bilinen tarihinin büyük kısmında etkin olduğundan İran kültür, din ve felsefesinde önemi görmezden gelinemeyecek izleri bugün bile hala varlığını devam sürdürmektedir⁶⁰.

Bahailik

İran/Tahran kökenli olmasına rağmen Bahailik, siyasi ve dini gerekçelerle İran tarafından resmi dini azınlıklardan biri olarak kabul edilmez. Siyasi gerekçelerin başında Bahailerin yabancı güçlerle olan ilişkisi gelir. On dokuzuncu yüzyılın başında Bahailer Britanya'nın ajanı olmakla suçlandıkları gibi yirminci yüzyılın ortalarından itibaren de Amerika Birleşik Devletleri ve İsrail'le ilişki halinde oldukları ve bu ilişkinin sonucu olarak Bahailerin Şah Rıza Pevlevi'den destek ve korumasına nail olmakla suçlanmışlardır. En az bunun kadar hatta bundan da önemli olan gerekçe ise, az önce zikredildiği gibi dini olanıdır. Bahailik, Tanrının tezahürlerinin peygamberler (bu peygamberler Bahailiğin kurucusu Bahau'llaha'ı da içerir) vasıtasıyla olmak üzere devam ettiğini kabul ederler ve bu İslam'ın vahyin ve peygamberliğini Hz. Peygamber ile sona erdiği inancıyla tam bir çelişki arzeder ve bu yüzden de onlar sapkın ve kafir olarak suçlanmışlardır. Ancak buna rağmen, Bahailik dışarıda olduğu gibi, içeride de kendisine inananlar bulmuştur⁶¹.

Ali Muhammed Şirazi'nin Babilik hareketinde ortaya çıkan Bahailik, 1860 yıllarda, Bahau'llah olarak tanınan Mirza Hüseyin Ali'nin kendisinin Babi hareketinin kurucusu Ali Muhammed Şirazi'nin geleceğini söylediği peygamber olduğunu ilan etmesiyle meydana gelen bir harekettir. Babi hareketinin içinden çıkmakla birlikte kendilerini Şiiliğin bir kolu olarak değil, bizatihi bir din olarak kabul eden Bahailik, Tanrının tekliğini, bütün inançların birliğini, insanlığın kaçınılmaz bir şekilde birleşeceğini, bütün halkların uyumunu, ev-

rensel eğitimi ve devlete itaati öğretir. Bahailiği giriş törenleri, dini yöneticiler ve sakramentler yoktur. İnananlar, her gün dua etmek, gün doğumundan batımına kadar 19 gün Bahai orucu tutmak, başkalarına Tanrıyı öğretmeye hazır olmak, uyuşturucudan ve alkolden kaçınmak, tek evliliğe riayet etmek, mevcut devlete tabi olmak ve siyasetle uğraşmamak, Bahai bayramlarını, Bahai kutsal günlerini yerine getirmekle zorunludurlar. Her bir kıtada ibadet evleri inşa etmişlerdir. Demokratik olarak seçilmiş dokuz üyeden oluşan bir yüce yönetim yapısı vardır. Evrensel Adalet Evi olarak bilinen bu yapının merkezi İsrail Hayfa'dır⁶².

İsrail

İsraililerin kendileri tarafından *Medînet İsrail* olarak adlandırılan İsrail Devleti, Asya ve Afrika kıtalarının kesiştiği yerde bulunur. Batısında Akdeniz, kuzeyinde Lübnan ve Suriye, doğusunda Ürdün, güneyinde ise Mısır ve Kızıldeniz ile çevrili 27.817 km kare genişliğinde bir ülkedir. 1948'de kurulmuştur. Avrupa'daki Yahudi karşıtlığına (anti-semitizm) çözüm bulmak maksadına matuf olarak başlayan Haskala ve Reform hareketlerinin bu hedefi gerçekleştirmede başarısız olması üzerine; Yahudi karşıtlığından kurtulmanın yegane yolunun Yahudiler has bir devletin olması öncülünden hareket eden Siyonizm hareketinin bu isteğinin, Avrupa'nın kendi içinde bir tümör olarak gördüğü Yahudilerden kurtulma isteğiyle birleşmesi sonucu ortaya çıkmıştır⁶³. 1880lerden itibaren İsrail'de bulunan ve azınlığı oluşturan Yahudilere, Siyonizmin teşvik ettiği, özellikle Doğu Avrupa kökenli Yahudilerin göçüyle buradaki Yahudi nüfusu artmaya başladı. Buraya gelen Yahudiler birçok siyasi ve toplumsal kurum tesis ederek *Yişuv* denilen bir toplum/cemaat ve oluşturdular. Yeni ulusal bir dil, kültür ve milliyetçilik geliştirdiler. II. Dünya Savaşı'nda yaşanan Holokost Filistin'e yönelik Yahudi göçünün artmasına ve müstakil bir Yahudi devletin kurulmasına yönelik Batılı desteğinin artmasına yol açtı. 1947'de Birleşmiş Milletler Filistin'in ikiye ayrılarak iki devletin kurulmasına ve Kudüs'ün ise uluslar arası bir şehir olması kararını ilan etti. Yahudiler bunu kabul ederken Araplar kabul etmedi. Bunun üzerine iki toplum arasında savaş başladı ve 70.000 kişinin yerlerinden edilmesiyle, genişletilmiş sınırlar içinde İsrail devletinin kurulmasıyla sonuçlandı. 1967 yılında gerçekleşen ve Altı Gün Savaşları olarak bilinen ve İsrail ile Mısır-Suriye ve Ürdün arasında yaşanan savaş sonunda İsrail sınırlarını öncekinin dört misli genişletti. İsrail'in mevcut sınırları bu savaş sonunda elde edilen *el-Ardü'l-muhtelle* olarak bilinen kısımları da içermektedir⁶⁴.

6.116. 533 olan İsrail devletin % 80'ini Yahudiler (5.703.0); % 14.6 Müslümanlar (1.286.5), % 2.1'ni Hristiyanlar (151.700) ve % 3.2 sini ise Duziler (125.300) ve Bahailer oluşturmaktadır⁶⁵.

Filistin’de yaşayan Yahudiler 636’da Kudüs’ün fethinden sonra Haçlı seferleri sonunda kurulan Kudüs krallığı dışında Müslümanların yönetimi altında zimmi statüsünde yaşadılar. 1557’de Osmanlı hakimiyetini giren bölgenin gayrimüslim sakinleri, zimmi hukukunun Osmanlı uygulaması olan *millet sistemine* uygun olarak, yani evlenme, boşanma vs. medeni hukukla ilgili konularda iç işlerinde bağımsız; dışsal olarak ise Osmanlıya bağlı olarak yönetildiler. Bu durumda devletle olan ilişkiler, diğer dini azınlıklar durumunda olduğu gibi, Yahudilerin kendileriyle devlet arasındaki ilişkiler, bizzatıhi Yahudilerin seçmiş oldukları ve devlet tarafından onaylanmış Hahambaşı olarak kabul edilen kişi aracılığıyla yürütüldü. İngilizlerin 1919-1948 arasındaki yönetimi, Osmanlı devletinin takip ettiği bu *millet sistemi* uygulamasını devam ettirdi. Ancak Osmanlı döneminde yalnızca çoğunluğu Sefarad kökenli Yahudiler oluşturduğundan bu kökenden gelen bir kişinin Hahambaşılığı kabul ediliyordu. Oysa 1880’lerden itibaren Avrupa’dan gelen ve Eşkenazim olarak isimlendirilen Yahudilerin Filistin’deki sayıları arttı. Bunun üzerine İngiliz yönetimi, 1920lerde, ülke genelinde devlet bürokrasinin bir parçası olmak üzere Yahudi dini uygulamalarında takip edilen iki ayine ayrıldı ve buna uygun olarak da Hahambaşılık iki hahambaşına sahip olacaktır: Bunlardan biri daha sonra Mizrahi olarak bilinen Sefarad kökenli öteki ise, Eşkenazim kökenli olacaktır.

İsrail devletinin dini yapısı ele alınırken, buradaki mevcut dinler önce iki gruba ayrılacaktır: Yahudiler ve diğer dinler. Yahudiler de kendi içinde, devlet tarafından resmi olarak kabul edilmiş olan Yahudi dini cemaati ve devlet tarafından kabul edilmemiş Yahudi dini cemaatler şeklinde ayrılacaktır. Devlet tarafından kabul edilmiş Yahudi cemaati olarak Rabbani Yahudilikten söz edilecek. Devlet tarafından kabul edilmeyen Yahudi cemaatleri ise İsrail’deki Yahudi dini azınlıklar şeklinde iki alt başlığa ayrılarak ele alınacaklardır. Birinci grupta kadim bir geçmişe sahip olan: Samiriler, Karailer ve Falaşlar; ikinci grupta ise aydınlanma sonrasında Batıda ortaya çıkan Yahudi dini cemaatler olan Ortodokslar ve Reformist Yahudilere yer verilecektir.

Bunlara değinildikten sonra da devlet tarafından dini azınlık olarak kabul edilmiş gruplar olan Müslümanlar, Hıristiyanlar’ın buradaki tarihlerinden kısaca bahsedilecektir. Kabul edilmiş bir diğer dini grup olan Durziler’in buradaki durumu zikredilmekle yetinilecektir. Haklarında nispeten daha ayrıntılı bilgi ise, onların en yoğun buldukları yer olan Lübnan ele alınırken verilecektir.

Yahudilik

I.Devlet Tarafından Resmi Olarak Tanınmış Yahudilik: Rabbani Yahudilik

Bir devlet olarak İsrail’in Filistin’deki mevcudiyeti yetmiş yıllık bir tarihe sa-

hip olsa da, onun üzerine oturduğu Yahudiliğin bu topraklardaki tarihi (Yeşu tarafından Yahudilerin Filistin'e götürülüşünü esas aldığımızda) 3500 yıllık bir geçmişe sahiptir. Mensuplarının sayısı tarihi süreç içinde artıp-azalsa da Yahudilik Filistin'de bütünüyle yok olmamıştır. Haçlı seferleri⁶⁶ sırasında oldukça azalmış olan buradaki Yahudi varlığı; bu seferlerin ilkinden sonra kurulan Kudüs Latin Krallığı (1099-1291) zamanında nispeten ve özellikle de 1187'den itibaren başlayan Müslüman hakimiyeti altında önemli ölçüde arttı⁶⁷.

1880'lerde başlayan göçe kadar Filistin'de hakim olan Yahudilik ms. 70'de şekillenmeye başlayan, MS. 700'de tamamlanan ve Rabbanî Yahudilik olarak adlandırılan Yahudilik idi. Bu Yazılı vahyin oluşturduğu Kitab-ı Mukaddesi ve şifahi vahyin oluşturduğu Talmud'u (Mişna+Gemara= Talmud, Babil Yahudi ulemasının eseri olan Babil Talmudu/Talmudu Bavli ve Kudüs kökenli ulemanın eseri olan Kudüs Talmud'u) ana referans kaynakları olarak kabul eden ve önde gelen Yahudi ulemasının yorumları üzerine oturan; Sinagog etrafında şekillenmiş olan bir Yahudilik anlayışıdır. Bu anlayış ortaçağda ortaya çıkan ancak günümüze kadar varlığını ayrı bir mezhep olarak devam ettiren Karailer dışında on dokuzuncu yüzyıla kadar bütün Yahudilerin içinde buldukları, Yahudilik denince kendisinin anlaşıldığı anlayıştı. Bugün İsrail'deki çoğunluğu oluşturan ve devletin resmi din politikalarının belirlenmesinde etkili olan bu anlayıştır. Bu Yahudiler de kendi içlerinde, Eşkanizm, Sefarad ve Mizrahi Yahudiliği/Yahudileri şeklinde üç gruba ayrılır. Bunlardan, asıl hakim olan grup, Eşkanizm Yahudileridir. Siyonizm'in ortaya çıkışında ve İsrail devletinin kuruluşunda önemli rol oynayan Avrupa kökenli olanları ifade eden Eşkanizm grubuna mensup olan Yahudiler, ekonomik ve siyasi olarak daha etkin durumdadırlar. 1980 yıllarda bir milyon Rus Yahudinin gelişine kadar homojen bir yapı arz etmekteydi. İspanya kökenli Yahudiler olan Sefaradlarla, genel olarak Müslüman-Arap ülkelerinden gelen ve Mizrahim olarak isimlendirilen Asya ve Afrika kökenli Yahudilik/Yahudiler ise, birinci gruba göre daha ikincil bir pozisyonu işgal ederler. İsrail devletinin nüfuzunun yarısından fazlasını bu ikinci grup oluşturmalarına rağmen⁶⁸, etkinlikleri bu oranda değildir. Tek bir grup altında görülen bu ikisi, İsrail Sefarad Baş Hahamlığına bağlıdırlar⁶⁹.

II. Devlet Tarafından Resmî Olarak Tanınmamış Yahudi Gruplar

Yukarıda da söylediğimiz gibi devlet tarafından resmî olarak tanınmamış Yahudi gruplarını da ikiye ayırıyoruz. Birincisi kadim bir geçmişe sahip olan ve günümüze kadar varlıklarını devam ettirenler: Samiriler, Falaşlar ve Karailerdir. Bunlar bazen marjinal Yahudi gruplar olarak da adlandırılırlar⁷⁰.

Bunlardan köken olarak en eskisi Samirilerdir. Bugünkü Nablus, tarihte ise Şomran adıyla anılan şehirde yaşadıkları için kendilerine *Şamronim* denilir. Samiler kendilerini II. Sargon'un 720'de İsrail devletini işgali sırasında

sürgüne götürülen Yahudilerden arkada kalanlar olarak kabul ederler. Oysa Yahudiler onları, II. Sargon'un beraberinde getirdiği ve sürgünü götürdüğü Yahudilerin yerlerine, Samiriye yerleştirdiği putperest milletlerin soyundan geldiklerini düşünürler ve bu yüzden de onları gerçek Yahudi olarak görmezler. Onları Babil Kûta'dan gelmişler anlamında Kutîler (*Kûtîm*) olarak adlandırmış daha sonra ise bu kelimeyi, "karışık soylu" ve "tam Yahudi olmayan" anlamında kullanılmaya başlamışlardır⁷¹. Samirilerin müstakil bir mezhep olarak ortaya çıkışları MÖ. 432-322 yılları arasında meydana gelmiştir. Bu tarih Yahudi kutsal kitabının birinci bölüm olan Tevrat'ın yazılı olarak tamamlandığı döneme denk gelmektedir. Bu yüzden söz konusu grup, kutsal kitap olarak yalnızca Tevrat'ı kabul ederler. Yegâne peygamber olarak Hz. Musa'yı, diğer bütün Yahudilerden farklı olarak dünyadaki tek kutsal yerin mabetlerinin bulunduğu Gerizim Dağı olduğunu kabul ederler. Bugün sayıları bin kadar olan Samiriler İsrail'de Nablus'da ve 1965'den itibaren Holon'da yaşamaktadırlar⁷².

Yahudi devleti tarafından kabul edilmiş Yahudi dini grupları içinde yer almayan ikinci Yahudi grubu ise Falaşalardır. Varlıkları 1862 yılında Sorbonne Üniversitesi Profesörü Joseph Halevi tarafından burada yaptığı araştırmalar sırasında fark edilen Falaşalar Etiyopya'da yaşayan hem buranın yerli halkıyla hem de onlardan etnik bakımından farklı özellikler gösteren bir gruptur. Falaşa ismi Etiyopya yerlileri tarafından onlara verilmiş bir isim olup, onların yabancı olduklarını çağrıştıran bir anlama sahipti (göçebe, topraksız, göçmenler)⁷³. Falaşlar ise kendilerini İsrail'in çocukları anlamına gelen *Beta İsrail* olarak adlandırmaktadırlar. Bu onların kendilerini İsrail soyundan geldikleri anlamına gelmiş olsa da, bunun nasıl olduğu hususunda bir uzlaşma yoktur. Falaşlar soylarının Hz. Süleyman ve Sebe kraliçesinin oğlu olup Habeşistan'a elçi olarak gönderilen I. Menalik'e eşlik eden ve orada yerleşenlerin soyundan olduklarını kabul ederler. Bu açıklamayı makul bulmayan modern bilimsel çalışmalar ise onların kökenleri hakkında iki açıklama ileri sürmüştür. Bunlardan birine göre Falaşlar, Mısır'a göç eden ve yukarı Mısır'da yaşayan Yahudi kabilelerden biridir. Perslerin hakimiyetleri sırasında, Elefantin'de yaşayan Pers kralının hizmetinde bulunmuşlar ve Perslerin hakimiyetleri sona erince de dördüncü yüzyılın başlarında kendilerine uygun bir yer aramışlar ve Etiyopya'ya gitmiş ve oraya yerleşmişlerdir. Bir diğer köken arayışı da, onların kökenlerin Yemen olduğu şeklindedir. Ancak bunların her ikisini de destekleyen veriler bulunmakla birlikte Falaşların köken meselesi çözülmüş değildir.

Ana damar Yahudilik olan Rabbani Yahudilikle benzerliklerinin yanı sıra onlardan farklı olan tarafları da vardır. Kutsal kitaplar eski Etiyopya dili olan Geezce'dir. Talmud'u kabul etmedikleri gibi onun hakkında herhangi bir bilgileri de yoktur. Diğer Yahudilerin kutladıkları bayramların yanı sıra yerel niteliği olan bayramları ve ilave oruçları vardır. Kurbanların gündelik olarak takdim edildiği Kudüs Süleyman Mabedi'nin yıkılmasından sonra kanlı

kurban uygulaması askıya alınmış olmasına rağmen, Falaşlarda bu uygulamaya halen devam ettirilmektedir. Din adamlığı, kadim dönem Yahudi din adamlığı nitelikleri göstermektedir. Ayrıca en temel farklılıklardan biri, dünyevi hayatı terk etmiş ve inziva hayatı yaşayan keşişlerinin bulunmuş olmasıdır⁷⁴.

1973'e kadar, Yahudi Göç Yasası'na göre değil de kişisel tercihleri sonucu olarak İsrail'e gelen Falaşlar olmakla birlikte, özellikle 1974 yılında Etiyopya'da, iktidardaki Derg rejimi ile Tigre Halk Kurtuluş Cephesi arasında yoğun çatışmaların başlaması Falaşalar için hayatı zorlaştırdı. 1981 İsrail devleti Musa Operasyonu adlı bir operasyonla 12.000 ve 1991'de Süleyman Operasyonu ile 15.000' olmak üzere, 27.000 Falaşın getirilmiş olduğu ülkede bugün toplam olarak 120.000'den fazla Falaş yaşamaktadır.

Falaşların İsrail'e getirilmiş olması onların burada hiçbir problemleri olmadığı anlamına gelmemektedir. Çünkü, 19. yüzyılın sonunda varlıkları ortaya çıkmış olmakla birlikte 1975 yılına kadar Yahudi olarak kabul edilmediler. Rabbanî Yahudiler onların Yahudi olmak için resmi olarak ihtida sürecini tabii tutulmalarının gerektiğini kabul edilmekteydi. Ancak sıkıntıların yaşandığı uzun bir sürecin sonunda Sefarad Hahambaşılığı Falaşların Yahudi olduklarını kabul etti. Ancak bu da Falaşların İsrail Yahudi toplumu ile tam bir entegrasyon sağladığı anlamına gelmemektedir. Mevcut ana dini yapıyla olan sıkıntılarının yanı sıra maddi olarak da Falaşlar iyi durumda değildirler. Bugün Falaşların % 80 işsiz durumdadır ve bu da en kolay iş bulma yolu olarak askerliği tercih etmelerine yol açmaktadır⁷⁵.

Ortaçağ Yahudiliğinde ortaya çıkan mezheplerden (Ebu İsa İshak b. Ya'kup el-İsfahânî'ye atfen, İseviyye, bazen İsfahâniyye ya da İsbahâniyye; Yudganiyye; Şazkâniyye ya da Muşkaniyye ve Karaim) yalnızca bugün varlığını devam ettiren bunlardan sonuncusudur.

Karai kelimesi okumak anlamındaki "k-r-a" kökünden gelir ve Yahudi Kutsal Kitabı olan Tanah'ı çok okumalarından kinaye olmak üzere kendilerine bu isim verilmiştir ve *bney Mikra* şeklinde kullanılır⁷⁶. Bir mezhep olarak Irak menşeli olup ve Anan ben David'e atfedilen Karailiğin ortaya çıkışı ve kökeni hakkında genel bir uzlaşma yoktur. Bazıları bu mezhebin ortaya çıkışını, özellikle Hanefi ve Mutezili unsurların varlığı göz önünde bulundurarak Müslümanların etkisine bağlarken diğerleri ise, Karailiğin ms. 70'deki Kudüs'ün ve mabedin yıkılmasından sonra ortadan kalkan Sadukiliğin bir devamı olduğunu ileri sürerler. Karailerin anlattıklarından ise, Rabbanî Yahudiliğin katı uygulamalarına ve Tanah'a hak ettiği değeri vermemelerine karşılık olarak Tanah'ı öne çıkartmaya yönelik bir hareket olarak Anan ben David tarafından kurulduğu kabul edilir. Anan ben David'in Yahudilik yorumu, büyük bir zühd ve takvayı gerektirdiğinden dolayı pek fazla taraftar bulamadı. Ancak onun (790/800) ölümünden sonra özellikle 830 ve 890 yılları arasında yetişen önemli kişilerin gayretleriyle Karailik bir mezhep olarak teşekkül etti ve mevcut ismini bu dönemde yaşayan Benjamin ben Moses Nahavendî ilk kez kullandı ve bu adla tanındılar⁷⁷.

Karailer daha sonra Kudüs'e, Mısır'a, Bizans'ın yönetimi altındaki Balkanlara yayıldılar. On ikinci ve on üçüncü yüzyılda Kırm'da ve Güney Rusya'da yaşadılar. Buradan da bir kısmı Litvanya'ya yerleştiler; oradan da Valhynia ve Podalia'ya doğru yayıldılar. Almanya'daki Yahudilerin maruz kaldıkları soy kırmından Karai cemaati de fiziki olarak etkilendi. İsrail devletinin kurulmasıyla çoğunluğu Mısır'dan olmak üzere Irak ve Türkiye'den Karailer İsrail'e göç ettiler. Bugün dünyadaki elli bin Karai Yahudisinden kırk bini İsrail'de; yüz kadarı da İstanbul Has Köyde yaşamaktadır. Karailiğin ortaya çıkmasından sonra Rabbanilerle aralarında yaşanan düşünsel saldırılar ve bunun yol açtığı karşılıklı dışlamalara tarihi süreç içinde son vermeye yönelik çabalar olmuştur da, Karilik kendisini ayrı bir Yahudi grubu olarak varlığını, yaşadıkları Müslüman ve Hıristiyan ülkelerde sürdürdükleri gibi, büyük bir kısmının göç ettiği İsrail'de devam ettirmiştir.

Karailerin büyük çoğunluğu Yahudilerin hakim olduğu, Yahudi Halakasının medeni konularında insanların hayatını belirlediği ona göre yürütüldüğü bir ülkede yaşamakla birlikte, bu Yahudi çoğunlukla entegre oldukları anlamına gelmemektedir. Samiriler'in ve Falaşların durumunda olduğu gibi, Yahudi olduklarının kabulünde herhangi bir problem yaşanmamakla birlikte, Kutsal Kitap olarak yalnızca Tanah'ı kabul etmeleri ve bunu Rabbanî Yahudilikten farklı şekilde yorumlamaları onlarla ana damar Yahudilik arasında üstesinden gelinmesi mümkün olmayan bir takım sıkıntılara yol açmış; bu da kendilerini, İsrail'de Yahudiliğin bir alt mezhebi olarak dışlanmış hissetmelerine götürmüştür. Karailerin İsrail'deki statülerine bakıldığında bunun sebepsiz olmadığı rahatlıkla görülecektir.

Katar

Katar, güneyde Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleriyle komşu olan bir yarım ada devletidir. Tarih öncesi zamanlardan beri, dağınık olmakla birlikte sürekli bir yerleşim yeri olmuştur. İslam'ın ortaya çıkışından sonra İslam hilafetine bağlanmıştır. 19. yüzyılda es-Sânî Hanedanlığının kontrolü altına girmeden önce yerel ve yabancı hanedanlıklar tarafından yönetilmiştir. es-Sânî, bölgeyi on dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başına kadar Osmanlıya ve rakip yerel kabilevi gruplara karşı İngilizlerin korumasına başvurdu. Birleşik Krallık 1971'deki bağımsızlığına kadar Katar'ın dış politikalarını kontrol altında tutmuştur. Katar'ın resmi dininin İslam ve hukukunun temelini İslam şeraitinin oluşturduğu bir devlet olduğunu ilan eden geçici bir anayasayla bildirildiği bu tarihe kadar Birleşik Krallık'ın mandası altında kaldı.

2010 yılı itibarıyla 1.697.007⁸ olan nüfusun %26'sı Katar vatandaşları geri kalanlar ise yabancı olup buraya çalışmak için gelenler oluşturmaktadır. Dini mensubiyet açısından bakıldığında ise nüfusun % 92/95 kadarını Müslümanlar % 8/5'ini ise diğer dinlere mensup kişiler teşkil etmektedir.

628 yılında el-Alâ el-Hadremi eliyle giren İslam, yukarıda da ifade edildiği gibi Katar'ın resmi dinini oluşturur. Suudi Arabistan'ın bir etkisi olarak Katar'da hakim İslami akım Vahhabiliktir. Az olmakla birlikte, (yaklaşık %5) Şii Müslümanlar da vardır.

Müslümanlar dışındaki dini gruplar ise, Hıristiyanlar, Hindular ve Bahailerdir. Bunların toplum nüfus içindeki oranları ise, % 5/8 arasındadır. Hıristiyanları Hintliler, Filipinliler, Avrupalılar, Mısırlılar, Suriyeliler, Lübnan ve Amerika'dan çalışmak amacıyla gelen kişilerdir. Katolik, Anglikan, Süryani; Arap Evanjelik ve Hıristiyan Kardeşler gibi Kiliselere mensup olanlar da vardır. Toplam 120.000 olan Hıristiyanlardan 50.000 kadarı Roman Katolik, 7000-10000 kadar Anglikan Kilisesine mensup Hıristiyanlar oluşturur. Hıristiyan gruplar için de en aktif olanları Mısır Kökenli Kıptiler ve Mar Thomas Süryani Kilisesi mensuplarıdır. Ancak bu onların Katar içinde misyonerlik faaliyetinde buldukları şeklinde anlaşılmalıdır, çünkü resmi olarak herhangi bir grubun misyonerlik faaliyetinde bulunması yasaktır. Ancak Kur'an'da zikredilen ve İslam tarihi boyunca ehli kitap gruplardan kabul edildiği için Hıristiyanlara yönelik ciddi bir dini özgürlüğün olduğu söylenebilir. Oysa biraz sonra zikredilecek olan Hindular, Kur'an'da zikredilen dini bir grup olmadığından onlara yönelik böyle bir bakış yoktur.⁷⁹

Müslümanlara ve Hıristiyanlara oranla sayıları çok az olmakla birlikte, Hint kökenli Hindular ve İran kökenli Bahailer de ülkenin gayr-i Müslim grupları arasında yer alır.

Ek:

Church	Egypt	Lebanon	Syria	Iraq	Jordan	Israel	Palestine	Total
Coptic (all rites)	3,288.9	1.9	0.0	1.8	1.2	0.8	2.8	3,297.5
Greek Orthodox	4.4	294.8	503.0	0.8	81.4	33.0	41.6	959.1
Maronite	2.5	490.9	28.0	0.0	0.0	7.3	0.3	529.1
Melkite	4.7	255.2	111.8	0.7	22.1	43.9	4.4	442.8
Chaldean	0.5	4.9	6.7	390.3	0.0	0.0	0.0	402.4
Armenian Apostolic	7.6	196.4	111.8	25.0	3.5	1.3	2.9	348.4
Syrian Orthodox	0.2	14.7	89.4	37.2	2.2	0.1	2.5	146.3
Roman Catholic	3.8	2.9	11.1	5.2	34.9	13.2	15.2	86.3
Protestant	20.9	20.2	20.1	5.8	4.4	4.5	4.8	80.8
Syrian Catholic	1.3	19.7	22.4	55.5	0.0	0.1	0.5	99.4
Assyrian	0.0	4.9	16.8	87.7	0.0	0.0	0.9	110.3
Armenian Catholic	0.6	19.7	24.6	5.5	0.4	0.1	0.3	51.2
TOTAL	3,335.6	1,326.3	945.6	615.5	150.0	104.3	76.3	6,553.6
Percentage of the population	5.7	43.8	6.4	2.9	4.2	2.1	3.8	6.1

1995 tarihinde Ortadoğu Ülkelerindeki Hıristiyan gruplar ve bu grupların toplam sayıları. Andrea Pacini (ed), *Christian Communities in the Arab Middle East, The Challenge of the Future*, Clarendon Press, Oxford 1998, s 61'den alınmıştır.

Kaynakça

- "Afganistan", *DİA*, XII, 404;
- Rosemary Goring (ed.), "Bahism", Chambers, *Dictionary of Beliefs and Religions*, ed. Rosemary Goring, consultant editor Frank Whaling, BCA, London-New York-Sydney-Toronto 1992, s. 54.
- Rosemary Goring (ed.), "Greek Orthodox Church", *Dictionary of Beliefs and Religions*, W&R Chambers Ltd., Avon 1992, s. 198.
- Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Berikan Yayınları, 2009.
- Abraham Ben-Yaacob and Hayyim J. Cohen/Nissim Kazzaz, "Irak", Second Edition, X, 14-17.
- Ahmet Taşğın, "Irak'ta Bektaşî Topluluğu Şebekler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2009/52, s. 140.
- Ali Zeynel, *Kakiyye Hareketi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Safevilerden Günümüze Kadar", *DİA*, XXII, 400-409.
- Amal Vinogradov, "Etnicity, Cultural Discontinuity and Power-Brokers in Northern Irak: The Case of the Shabak", *American Ethnologist*, Vol. I, No. 1 (February 1974), s. 214-215
- Amnon Netzer, "Iran", *Encyclopedia of Judaica*, Second Edition, X, 12;
- Andrea Pacini (ed), *Christian Communities in the Arab Middle East, The Challenge of the Future*, Clarendon Press, Oxford 1998, s. 61.
- Aziz S. Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul 2005, s. 265-332.
- Deborah S. Akers, "Qatar", *WERP*, III, 236 vd.;
- Donald Attwater, *The Catholic in Eastern Churches*, The Burce Publishing Company, London 1935, s. 118 vd.
- E. Honigmann, "Kerbelâ", *İA*, VI, 580-582;
- el-sayed el-Aswad, "United Arab Emirates", *WERP*, III, 505 vd.
- Erdoğan Akkan, "Irak" içinde, "Fiziki ve Beşeri Coğrafya", *DİA*, XIX, 83-85.
- Esko Naskali, "Başlangıçtan Müslümanlar Tarafından Fethine Kadar", *DİA*, XXII, 394-395;
- Forough Jabanbahsh, "Iran", *WERP*, III, s. 497 vd.
- Francis Dvornik, *Konisiller Tarihi, İznik'ten II. Vatikan'a*, çev. Mehmet Aydın, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- Fuat Aydın, "Anadolu Kökenli Hıristiyan Mezhepleri", *Birûnî ve Şehristanî'nin İzinde Dinler Tarihi Yazıları*, Eski Yeni Yayınları, Ankara 2012, s. 52.
- Fuat AYDIN, *Genel Hatlarıyla Yahudilik*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011.
- Gökhan Çetinsaya, "b) XIX. Yüzyıl", *DİA*, XIX, 93-95.
- Hamid Algar, "Ehl-i Hak", *DİA*, X, 513-15.
- Homayun Sidky, "Afghanistan", *World Encyclopedia of Religious Practices*, II, 1.
- Hussein D. Hassan, *CRS Report for Congress, Iran: Ethnic and Religious Minorities*, s. 7.
- İmadüddin Halil et-Tâlib, "III. Tarih, 1.Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar", XIX, 87-91
- J. Allan, "Kâzimeyen", *İA*, VI, 525-530.

- Jamsheed K. Choksy, "Zoroastrianism", *Encyclopedia of Religion*, second edition, XIV, 10005.
- Kadir Albayrak, *Keldanîler ve Nesturîler*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s. 106-107.
- Khalid el-Hassan and Saadia Malik, "Bahrain", *WERP*, II, 69 vd.
- Mahomed Mosaad, "Iraq", *WERP*, III, 512.
- Marion Farou Sluglett, Peter Sluglett, "3. Son Dönem", XIX, 95-98.
- Martin van Bruinessen, "A Kizilbash Community in Iraqî Kurdistan: The Shabak",
- Matti Moosa, *Extrimist Shiites, The Ghulat Sects*, Syracuse University Press, Syracuse Newyork 1988, s. 1; Minorsky, "Şebek", *İA*, XI, 371.
- Mevlana Muhammed, *İslam Yayılış Tarihi*, çev. Ali Genceli, Toker Yayınları, İstanbul 1971, II, 867
- Mohamed Mosaad, "Iraq", *WERP*, II
- Mosaad, a.g.m., *WERP*, III, 511.1995.
- Muhammed Tarakçı, "Nestorius ve Kristolojisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 19, sayı I/2010, s 215-241.
- Munir Yıldırım, *Yunanistan ve Ortodoks Kilisesi*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2005.
- Mustafa Bilge, "Bahreyn", *DİA*, IV, 493
- Mustafa L. Bilge, "Birleşik Arap Emirlikleri", *DİA*, VI, 200
- Osman Gazi Özgüdenli, "Fetihten Safevilere Kadar", *DİA*, XXII, 395-400;
- Philippe Fargues, "The Arab Christians of the Middle East: A Demographic Perspective",
- Robert Mantran, "2.Osmanlı Dönemi. a) XVI-XVIII. yüzyıl", *DİA*, XIX, 91-93;
- Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, İsam Yayınları, İstanbul 2008, s. 56-57.
- Steven Kaplan, "Falasha" Religion: Ancient Judaism or Evolving Ethiopian Tradition?, *Music, Ritual, and Falasha History* by Kay Kaufman Shelemay, *The Jewish Quarterly Review*, New Series, Vol. 79, No. 1 (Jul., 1988), pp. 49.
- T. Lewick, "İbâdiye", *İA*, V/2, 687-90
- Yurdaer Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2006, 360.
- http://www1.cbs.gov.il/reader/shnaton/templ_shnaton_e.html?num_tab=st02_02&CYear=2010 21.03.1012.
- <http://tr.wikipedia.org/wiki/Yezidiler>.
- <http://www.time.com/time/world/article/0,8599,1647740,00.html> 26.02. 2012
- <http://www.marksist.org/tarihte-bugun/961-24-mayis-1991-oteki-yahudiler-suleyman-operasyonu-ile-israile-goturuldu> 21.03.2012.
- http://en.wikipedia.org/wiki/Chaldean_Catholic_Church
- <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/1724180/Qatar-Year-In-Review-2010?anchor=ref1098232> 09.04.2012
- <http://www.fas.org/sgp/crs/mideast/RL34021.pdf>;
- http://www.hum.uu.nl/medewerkers/m.vanbruinessen/publications/Bruinessen_Shabak.pdf
- http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_the_Jews_in_Iraq. 26.02.2012;
- <http://www.iranicaonline.org/articles/yazidis-i-general-1> 27.02.2012

- <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A39702-2005Jan26.html>
- http://en.wikipedia.org/wiki/United_Arab_Emirates. 24.02.2012.
- http://en.wikipedia.org/wiki/United_Arab_Emirates. 24.02.2012.
- <http://en.wikipedia.org/wiki/Iraq> 25.02.2012.
- <http://en.wikipedia.org/wiki/Iraq> 25.02.2012.
- <http://en.wikipedia.org/wiki/Iraq>. 25.02.2012
- <http://en.wikipedia.org/wiki/Miaphysitism> 26.02. 2012.
- en.wikipedia.org/wiki/Religion_in_Ir 03.3.2012.
- http://en.wikipedia.org/wiki/Christians_in_Iran#cite_note-5 03.03.2012.
- http://en.wikipedia.org/wiki/Armenians_in_Iran, 07.03. 2012.
- http://en.wikipedia.org/wiki/Iranian_Jewish 07.03.2012.
- http://en.wikipedia.org/wiki/Persian_Jewish 08.03.2012.
- http://en.wikipedia.org/wiki/Armenians_in_Iraq 12.03. 2012.
- <http://www.iranologie.com/history/zarathushtra.html> 12.03.2012.
- <http://en.wikipedia.org/wiki/Qatar> 09.04.2012.
- http://en.wikipedia.org/wiki/Afghanistan#cite_note-256, 13.02. 2012
- http://www.zajel.org/article_view.asp?newsID=4426&cat=18 21.03.2012.

Notlar

- 1 http://en.wikipedia.org/wiki/Afghanistan#cite_note-256, 13.02. 2012
- 2 Homayun Sidky, "Afghanistan", *World Encyclopedia of Religious Practices*, II, 1.
- 3 "Afghanistan", *DİA*, XII, 404
- 4 "Afghanistan", *DİA*, XII, 404; Mevlana Muhammed, *İslam Yayılış Tarihi*, çev. Ali Genceli, Toker Yayınları, İstanbul 1971, II, 867
- 5 "Afghanistan", *DİA*, XII, 403); Sidky, a.g.m, II, 1
- 6 <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A39702-2005Jan26.html>
- 7 Mustafa Bilge, "Bahreyn", *DİA*, IV, 493
- 8 Bilge, "Bahreyn", *DİA*, IV, 493; Khalid el-Hassan and Saadia Malik, "Bahrain", *WERP*, II, 69
- 9 Mevlânâ Muhammed, *İslam Yayılış Tarihi*, II, 866.
- 10 Khalid el-Hassan and Saadia Malik, "Bahrain", *WERP*, II, 72.
- 11 Mustafa L. Bilge, "Birleşik Arap Emirlikleri", *DİA*, VI, 200; el-sayed al-Aswad, "United Arab Emirates", *WERR*, III, 505.
- 12 Yemen ele alındığında haklarında bilgi verilecek olan İbadiler için bkz. İbadiler için bkz. T. Lewick, "İbâdiye", *İA*, V/2, 687-90
- 13 http://en.wikipedia.org/wiki/United_Arab_Emirates. 24.02.2012.
- 14 el-sayed el-Aswad, "United Arab Emirates", *WERP*, III, 509
- 15 el-Aswad, a.g.m, *WERR*, III, s. 508-9. Nüfusun %75'nin Müslüman, % 9'unun Hıristiyan ve %15'nin ise çoğunluğunu Hinduların oluşturduğu diğer inançlar olduğuna dair bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/United_Arab_Emirates. 24.02.2012.
- 16 Erdoğan Akkan, "Irak" maddesi içinde "Fiziki ve Beşeri Coğrafya, XIX, 83-85; İmâdüddin Halîl et-Tâlib, "III. Tarih, 1. Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar", XIX, 87-91; Robert Mantran, "2. Osmanlı Dönemi. a) XVI-XVIII. yüzyıl", XIX, 91-93; Gökhan Çetinsaya, "b) XIX. Yüzyıl", XIX, 93-95; Marion Farou Sluglett, Peter Sluglett, "3. Son Dönem", XIX, 95-98; <http://en.wikipedia.org/wiki/Iraq> 25.02.2012.
- 17 Algar, bunları alevi grubundan ayrı olarak değerlendirir. Ancak Hacı Nimetullah Ceyhunâbadî'nin Ehli Hak'ın Şii ve dolayısıyla da Müslüman olduklarını gösterme teşebbüsü içine girdiğini söyler. Ehli Hak hakkında geniş bilgi için bkz Hamid Algar, "Ehli Hak", *DİA*, X, 513-15; Mossa, a.g.e., s. 185-254.
- 18 Mohamed Mosaad, "Iraq", *WERP*, II
- 19 Mosaad, a.g.m., II; Kerbela için bkz. *DİA*, E. Honigmann, "Kerbelâ", *İA*, VI, 580-582;
- 20 Kazımeyn için bkz. J. Allan, "Kâzimeyn", VI, 525-530 ve Samerra için bkz. *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)* Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi'ndeki (*İA*) ilgili maddeler.
- 21 Sünni % 65, Şii % 35, *Encyclopædia Britannica*; Şii % 60-% 65, Sünni %32-%37 *CIA World Fact Book*; Şii % 65, Sünni % 35 *World Christian Encyclopedia*. <http://en.wikipedia.org/wiki/Iraq> 25.02.2012.
- 22 <http://en.wikipedia.org/wiki/Iraq>. 25.02.2012
- 23 Wikipedia'daki "Iraq" maddesini kaleme alan kişi, Irak'taki Hıristiyanların sayısının yirminci yüzyılın ortalarında % 8-10 civarında olduğunu, yirminci yüzyılın sonunda % 5 ve 2008'de de % 4 düştüğünü söylemektedir. Ancak aşağıda tam künyesi verilecek olan Philippe Fargues'un makalesinde buradaki Hıristiyan nüfusunun 1580'de 135. 280 ile %7.3 ve 1881-2'de ise, 535.956 ile 7.3 olduğunu gösteriyor. On dokuzuncu yüzyılda ise, 1947'de 156.258 ile % 3.24, 1965'de 248.737 ile % 3. 09 ve 1995'de ise % 2.9

- olduğunu gösteriyor (bkz. a.g.m., s. 54, 59). Bunlar da adı geçen ansiklopedinin madde yazarının söylediği gibi, on altıncı 19. yüzyıl arasında % 7 oranına çıkmakla birlikte yirminci yüzyılda hiçbir zaman % 3'ün üzerine çıkmadığını ortaya koymaktadır.
- 24 Mosaad, a.g.m., *WERP*, III, 511.1995'teki bu oranlar dikkate alındığında söz konusu tarihte Irak'daki toplam Hıristiyan sayısı 615.5'dir ve bu da nüfusa oranı 2.9'dur. Philippe Fargues, "The Arab Christians of the Middle East: A Demographic Perspective", Andrea Pacini (ed), *Christian Communities in the Arab Middle East, The Challenge of the Future*, Clarendon Press, Oxford 1998, s. 61.
- 25 Kadir Albayrak, *Keldanîler ve Nesturîler*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s. 106-107.
- 26 http://en.wikipedia.org/wiki/Chaldean_Catholic_Church
- 27 Nestorius'un İsa anlayışı hakkında bkz. Muhammed Tarakçı, "Nestorius ve Kristoloji", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 19, sayı 1/2010, s 215-241.
- 28 Francis Dvornik, *Konisiller Tarihi, İznik'ten II. Vatikan'a*, çev. Mehmet Aydın, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 14. Nesturilik hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aziz S. Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı*, çev. Nurettin Hiççılmaz, Doz Yayınları, İstanbul 2005, s. 265-332; Kadir Albayrak, a.g.e; Fuat Aydın, "Anadolu Kökenli Hıristiyan Mezhepleri", *Birûnî ve Şehrîstânî'nin İnzinde Dinler Tarihi Yazıları*, Eski Yeni Yayınları, Ankara 2012, s. 52.
- 29 Miafizizm olarak adlandırılan bu inanç için bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/Miaphysitism> 26.02. 2012.
- 30 Atiya, a.g.e., s. 189-265; Aydın, a.g.e., s.49-51.
- 31 http://en.wikipedia.org/wiki/Armenians_in_Iraq 12.03. 2012.
- 32 Ortodoks Ermeni Kilisesi için bkz. *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Berikan Yayınları, 2009; Aydın, a.g.e., s. 42-48.
- 33 "Greek Orthodox Church", *Dictionary of Beliefs and Religions*, Rosemary Goring (ed.), W&R Chambers Ltd., Avon 1992, s. 198. Ayrıntılı bilgi için bkz. Munir Yıldırım, *Yunanistan ve Ortodoks Kilisesi*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2005.
- 34 Yunan Katolik Cemaatinin ortaya çıkışı hakkında bkz. Donald Attwater, *The Catholic in Eastern Churches*, The Burce Publishing Company, London 1935, s. 118 vd.
- 35 Yahudilerin Irak'daki tarihleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Abraham Ben-Yaacob and Hayyim J. Cohen/Nissim Kazzaz, "Iraq", Second Edition, X, 14-17.
- 36 http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_the_Jews_in_Iraq. 26.02.2012;
<http://www.time.com/time/world/article/0,8599,1647740,00.html> 26.02. 2012. Yahudilik hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fuat AYDIN, *Genel Hatlarıyla Yahudilik*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011.
- 37 Şinasi Gündüz, *Son Gnostikler, Sâbîler*, Vadi Yayınları Ankara 1995.
- 38 Kakailer hk. bkz. Ali Zeynel, *Kakiyye Hareketi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- 39 Algar, bunları alevi grubundan ayrı olarak değerlendirir. Ancak Hacı Nimetullah Ceyhunâbadî'nin Ehl-i Hak'ın Şii ve dolayısıyla da Müslüman olduklarını gösterme teşebbüsü içine girdiğini söyler. Ehl-i Hak hakkında geniş bilgi için bkz Hamid Algar, "Ehl-i Hak", *DA*, X, 513-15; Mossa, a.g.e., s. 185-254.
- 40 Ortadoğu yıllığının bundan sonraki sayılarında bu makalede yer verilen dini inanç gruplarının her biri hakkında daha ayrıntılı bilgilerin yer aldığı makalelere yer verilecektir.
- 41 Halil İbrahim Bulut, *Dünden Bugüne Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011, s. 360.
- 42 <http://www.iranicaonline.org/articles/yazidis-i-general-1> 27.02.2012.: Halil İbrahim

- Bulut, *Dünden Bugüne Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2011, s.351-378; Yurdaer Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2006, 360.<http://tr.wikipedia.org/wiki/Yezidiler>; Mahomed Mosaad, "İraq", *WERP*, III, 512.
- 43 Matti Moosa, *Extrimist Shiites, The Ghulat Sects*, Syracuse University Press, Syracuse Newyork 1988, s. 1; Minorsky, "Şebek", *İA*, XI,371.
- 44 Moosa, a.g.e. s. 6.
- 45 Moosa, a.g.e. s. 6; Ahmet Taşğın, "İrak'ta Bektaşî Topluluğu Şebekler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2009/52, s. 140. Şebekelerde kullanılan Türkçe gülbang örnekleri için bkz. Martin van Bruinessen, "A Kizilbash Community in Iraqî Kurdistan: The Shabak", http://www.hum.uu.nl/medewerkers/m.vanbruinessen/publications/Bruinessen_Shabak.pdf
- 46 Taşğın, a.g.m., s. 131.
- 47 Taşğın, a.g.m., s. 135; Moosa, a.g.e., s. 48. Şebekler için daha ayrıntılı bilgi için bkz. burada zikredilen kaynaklar; Amal Vinogradov, "Etnicity, Cultural Discontinuity and Power-Brokers in Northern Irak: The Case of the Shabak", *American Ethnologist*, Vol. I, No. 1 (February 1974), s. 214-215
- 48 Forough Jabanbahsh, "İran", *WERP*, III, s. 497.
- 49 Buradaki özet için bkz. *DİA*, "İran" maddesi içinde Esko Naskali, "Başlangıçtan Müslümanlar Tarafından Fethine Kadar", *DİA*, XXII, 394-395; Osman Gazi Özgüdenli, "Fetihten Safevilere Kadar", *DİA*, XXII, 395-400; Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Safevilerden Günümüze Kadar", *DİA*, XXII, 400-409.
- 50 en.wikipedia.org/wiki/Religion_in_Ir 03.3.2012.
- 51 Jahanbakhsh, a.g.m., *WERP*, III, 497.
- 52 Jahanbakhsh, a.g.m., *WERP*, III, 497.
- 53 Hussein D. Hassan, *CRS Report for Congress, Iran: Ethnic and Religious Minorities*, s. 7. <http://www.fas.org/sgp/crs/mideast/RL34021.pdf>; Jahanbakhsh, a.g.m., *WERP*, III, 502; Jahanbakhsh, a.g.m., *WERP*, III, 502.
- 54 "Christianity in Iran", http://en.wikipedia.org/wiki/Christians_in_Iran#cite_note-5 03.03.2012. İran Ermenilerinin sayıları hakkında http://en.wikipedia.org/wiki/Armenians_in_Iran, 07.03. 2012.
- 55 Jahanbakhsh, a.g.m., *WERP*, III, 502.
- 56 Jahanbakhsh, a.g.m., *WERP*, III, 502-3; Amnon Netzer, "İran", *Encyclopedia of Judaism*, Second Edition, X, 12; http://en.wikipedia.org/wiki/Iranian_Jewish 07.03.2012. 1919'dan 2001'e kadar İran'dan İsrail'e toplam 78.941 kişi göç etmiştir. http://en.wikipedia.org/wiki/Persian_Jewish 08.03.2012.
- 57 Zerdüşt'ün doğum tarihini çok eskilere, MÖ. 600'den 6000 yıllarına kadar götürenler olmuştur. Ancak Zerdüşt geleneğinin onun İskender'den 258 yıl önce yaşadığına dair atfı esas alınarak onun yaşadığı dönem 600 olarak kabul edilmiştir. <http://www.iranologie.com/history/zarathushtra.html> 12.03.2012.
- 58 Zerdüştlük hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. bu ciltteki Mehmet Alıcı'nın Zerdüştlükle ilgili yazısı.
- 59 Dünyanın farklı ülkelerinde bulunan Zerdüştlerin nüfusu İran'dakinin bir kaç kat fazlasıdır. Mesela yalnızca Hindistan'da 69.000 kadar Zerdüşt vardır. Dünyanın diğer ülkelerindeki Zerdüştlerin sayısı hakkında bakz. Jamsheed K. Choksy, "Zoroastrianism", *Encyclopedia of Religion*, second edition, XIV, 10005.
- 60 Jahanbakhsh, a.g.m., *WERP*, III, 503.

- 61 Jahanbakhsh, a.g.m., *WERP*, III, 503.
- 62 "Bahism", Chambers, *Dictionary of Beliefs and Religions*, ed. Rosemary Goring, consultant editor Frank Whaling, BCA, London-New York-Sydney-Toronto 1992, s. 54. Bahailikle ilgili olarak bkz. bu sözlüğün "Bahaism, sacred text of", "Bahism in Iran", "Bahism in the Third World", "Bahaism in the West", "Bahauallah" s. 54-56; Halil İbrahim Bulut, "Bahailik", *Dünden Bugüne Siyasi-İtikâdî İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, s. 379-418.
- 63 Bunun için bkz. Fuat Aydın, *Genel Hatlarıyla Yahudilik*, İnsan Yayınları, İstanbul 2010, s. 141-157.
- 64 Baruch Kimmerling, "Israel", *WERP*, II, 519.
- 65 Kimmerling, a.g.m., I, 519; yukarıdaki nüfus sayıları ve ayrıca 1948-2010 arası dini nüfus oranları için bkz.. Central Bureau of Statics verileri: http://www1.cbs.gov.il/reader/shnaton/templ_shnaton_e.html?num_tab=st02_02&CYear=2010 08.03.2012.
- 66 Özellikle 1099-1110'a süren Haçlı Seferleri sırasında Kudüs'teki bütün Yahudilerin ve Müslümanların katledildiği söylenir.
- 67 Kimmerling, a.g.m., *WERP*, I, 520.
- 68 İsrail toplum yapısı için bkz. Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, İsam Yayınları, İstanbul 2008, s. 56-57.
- 69 Mizrahiler için bkz. http://www1.cbs.gov.il/reader/shnaton/templ_shnaton_e.html?num_tab=st02_02&CYear=2010 21.03.1012.
- 70 Mordacai Roshwald, "Marginal Jewish Sects in Israel (I)", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 4, No. 2 (Apr., 1973), pp. 219.
- 71 Samiriler için bkz. Nuh Arslantaş, *İslam Dünyasında Sâmirîler*, İz Yayıncılık, İstanbul 2008; Aydın, a.g.e. s. 55-56; Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1965, s. 140-153 ve Roşwald'ın "Marginal Jewish Sects in Israel (II)", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 4, No. 2 (Apr., 1973), pp. 219-237
- 72 Samiriler hk. bkz http://www.zajel.org/article_view.asp?newsID=4426&cat=18 21.03.2012.
- 73 Steven Kaplan, "Falasha" Religion: Ancient Judaism or Evolving Ethiopian Tradition?, *Music, Ritual, and Falasha History* by Kay Kaufman Shelemay, *The Jewish Quarterly Review*, New Series, Vol. 79, No. 1 (Jul., 1988), pp. 49.
- 74 Bu bilgiler için bkz. yukarıda zikredilen Mordecai Roşwald'ın makalesi, "Marginal Jewish Sects in Israel (II)", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 4, No. 2 (Apr., 1973), s. 219-237
- 75 <http://www.marksist.org/tarihte-bugun/961-24-mayis-1991-oteki-yahudiler-suleyman-operasyonu-yla-israile-goturuldu> 21.03.2012.
- 76 Yaşar Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1965, s.189.
- 77 Kutluay, a.g.e., s. 197; Aydın, a.g.e., s. 62-63.
- 78 <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/1724180/Qatar-Year-In-Review-2010?anchor=ref1098232> 09.04.2012
- 79 Yukarıdaki bilgiler için bkz. Deborah S. Akers, "Qatar", *WERP*, III, 236 vd.; <http://en.wikipedia.org/wiki/Qatar> 09.04.2012.